

Typology of Imamiyyah Pieces in the field of Mahdism until the Fifth Century A.H. (Based on the Parameters of Subject, Religion and Time Period)

Saeed Tavousi Masrour *

Assistant Professor of Philosophy & Islamic Kalam, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

Mahdieh Pakravan

Senior Researcher at Pooyafekr Research Group, Ph.D. in Islamic History, Al-Zahra University, Tehran, Iran

Zahra Salarian

Researcher at Pooyafekr Research Group, Ph.D. Student of Islamic History, Al-Zahra University, Tehran, Iran

Abstract

Tatabbo', in different aspects of Mahdism, is the completion of parts that provide Mahdism scholars with a more comprehensive picture of this issue and its various angles, which is the way to solve problems related to Mahdism. Following different aspects of Mahdism means completing parts that provide a more comprehensive picture of this issue and its different angles to Mahdism scholars, which is the way to solve problems related to Mahdism. One of the aspects of this discussion is the recognition of the works of Mahdavi Moteqadim. In this research, what has been investigated on the writings of Mahdavi Imamiya is a comprehensive typology in three axes, the authorship subject, the religion of the authors, and the time of writing the work in the three periods of presence, Minor Occultation, and Major Occultation until the fifth century. Based on this, in this article, all the narrative, theological, commentary, and historical works whose authors were Imams have been mentioned. In addition to the works written explicitly and specifically about Mahdism, various types of works that implicitly deal with Mahdism have also been identified. These works include: Books of

*Corresponding Author: saeed.tavoosi@gmail.com

How to Cite: Tavousi Masrour, S., Pakravan, M., Salarian, Z. (2023). Typology of Imamiyyah Pieces in the field of Mahdism until the Fifth Century A.H. (Based on the Parameters of Subject, Religion and Time Period). *Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology*. 4 (7). 37-96. DOI: 10.22054/jcst.2024.76477.1138

Received: 28/10/2023

Accepted: 07/02/2024

eISSN: 2717-1116 ISSN: 2717-1108

Malahem, Books of Al-Awsiya, a book about Asna Ashar, books about Adad al-Aemah, books about the Nawab Arba'eh, and some books with the title of al-Imamah, as well as a book on miracles and a book on sectology. The results of this research show the quantitative and qualitative superiority of the works of the Imamiyyah Qateiah (Ithna'ashriyyah) compared to the sects that branched off from the Imamiyyah in all types of Mahdavi studies, as well as the non-reliance of the works of the Mahdavi Imamiyyah Qateiah on the works of the waqifah. In addition, from the beginning of major occultation until the fifth century, while there is nothing left of the Waqifs and their works, Imamiya's works have more than doubled.

Keywords: Mahdism, Imamia, Waqifa, occultation, Malahem and Fatan.

گونه‌شناسی آثار امامیه در حوزه مهدویت تا قرن پنجم هجری قمری (بر اساس سنجه‌های موضوع، مذهب و دوره زمانی)

سعید طاووسی مسرور * استادیار فلسفه و کلام دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

مهدیه پاکروان پژوهشگر ارشد گروه پژوهشی پویافکر، دکترای تخصصی دانشگاه
الزهر(س)، تهران، ایران

زهره سالاریان پژوهشگر گروه پژوهشی پویافکر، دانشجوی دکترای دانشگاه
الزهر(س)، تهران، ایران

چکیده

تبع در جوانب مختلف مهدویت به منزله تکمیل قطعاتی است که تصویر جامع‌تری از این مسئله و زوایای مختلف آن در اختیار مهدویت‌پژوهان قرار می‌دهد که راهگشای حل مسائل مرتبط با مهدویت است. یکی از جوانب این بحث، بازشناسی آثار مهدوی متقدم است. در این پژوهش آنچه بر نگارش‌های مهدوی امامیه موردبررسی قرار گرفته است گونه‌شناسی جامعی در سه محور موضوع تألیفات، مذهب نگارندگان و زمان نگارش اثر در سه مقطع عصر حضور، غیبت صغری و غیبت کبری تا قرن پنجم است. بر این اساس در مقاله حاضر به کلیه آثار روایی، کلامی، تفسیری، تاریخی و فرق که مؤلفان آن‌ها امامی بوده‌اند، اشاره شده است. در کنار آثاری که صراحتاً و به‌طور خاص درباره مهدویت نوشته شده‌اند، انواع گونه‌های آثاری که به‌طور ضمنی به مهدویت پرداخته‌اند، نیز شناسایی شده‌اند. این آثار عبارت‌اند از: کتب ملاحم، کتب الاوصیاء، کتبی درباره اثنی‌عشر، کتب عددالائمه، کتب درباره نواب اربعه و برخی کتب با عنوان الامامه و نیز یک کتاب معجزه‌نگاری و یک کتاب فرقه‌شناسی. نتایج این پژوهش پیشتازی کمی و کیفی آثار امامیه قطعی (اثنی عشریه) نسبت به فرق منشعب شده از امامیه در انواع گونه‌های مهدویت‌نگاری و نیز عدم اتکای آثار مهدوی امامیه قطعی به آثار واقفه را نشان می‌دهد. علاوه بر این، در دوره آغاز غیبت کبری تا قرن پنجم، درحالی که از واقفیان و آثار آن‌ها چیزی باقی نمانده است؛ آثار امامیه بیش از دو برابر شده است.

کلیدواژه‌ها: مهدویت‌نگاری، امامیه، واقفه، غیبت، ملاحم و فتن.

* نویسنده مسئول: saeed.tavoosi@gmail.com

۱. مقدمه

مسئله مهدویت همواره مورد توجه محققان و نخبگان بوده است و نگارش آثار مهدوی یکی از دستاوردهای این اهتمام است. بسیاری از آثار متقدمان در این موضوع، از میان رفته‌اند ولی از فهراس و منابع موجود می‌توان بخشی از ماهیت این آثار را کشف و شناسایی کرد. اهمیت این شناسایی از این جهت است که مهدویت فقط امری تاریخی و مربوط به گذشته نیست، بلکه یکی از شاخصه‌های هویت دینی است که با امر امروز و فردای مسلمانان نیز مرتبط است. در این پژوهش منظور از امامیه، معنای خاص آن یعنی امامیه قطعی یا اثنی عشریه و نیز فرق منشعب از آن مانند ناووسیه، فطحیه، واقفه و نصیریه است و شامل زیدیه و اسماعیلیه نخواهد بود، زیرا زیدیه و اسماعیلیه برخلاف فرق پیش گفته کاملاً متمایز از بدنه اصلی شیعیان امامی بوده‌اند. همچنین مبانی فکری این دو فرقه نسبت به مهدویت کاملاً متفاوت با امامیه است و این تفاوت در سطح مفهوم است و نه صرفاً مصداق (برای مهدویت در اسماعیلیه نک. محمد اف، ۱۳۹۰؛ در زیدیه نک. یزدانی احمدآبادی، ۱۳۹۷). درباره غالیان نیز باید گفت اگرچه گاهی از مرزهای تشیع و حتی اسلام هم خارج شده‌اند (درباره مفهوم غلو و انواع آن نک. سیستانی، ۱۴۳۷: ۳۵/۱-۳۷؛ صفری‌فروشان، ۱۳۸۰: ۳۷۸/۳-۳۸۱؛ قبادی، مهدوی‌راد، ۱۳۸۶: ۱۰۹-۱۴۴؛ گرامی، ۱۳۹۱: ۲۹-۳۵؛ میرابوالقاسمی، ۱۳۷۷: ۱۹-۳۹)، اما آمیخته با بدنه اصلی امامیه می‌زیسته‌اند و میراث مکتوبشان مانند آثار مشایخ نصیریه، در فهرست نجاشی به‌عنوان میراث مشترک تشیع امامی ذکر شده است (برای نمونه نک. نجاشی، ۱۳۶۵: ۶۷ و ۸۰)، به‌علاوه آن‌ها در مورد مصداق مهدی(ع) اختلافی با امامیه اثنی عشریه ندارند.

در این تحقیق گونه‌شناسی جامعی در سه محور بر نگارش‌های مهدوی تا قرن پنجم صورت گرفته است: موضوع تألیفات، مذهب نگارندگان و زمان تولید اثر در سه مقطع عصر حضور ائمه، غیبت صغری و غیبت کبری تا قرن پنجم. این آثار بر اساس بررسی دقیق کتبی صورت گرفته است که منابع مهم و اصلی دست‌یابی به نگارش‌های متقدم محسوب می‌شوند، اعم از فهرست‌ن‌دیم، رجال طوسی، رجال نجاشی، معالم‌العلماء، فهرست

منتجب‌الدین رازی، الذریعه الى تصانیف الشیعه، تاریخ التراث العربی، معجم ما کتب عن الرسول و أهل البيت صلوات الله علیهم و أهل البيت فی المکتبه العربیه.

در این بررسی ابتدا تمام آثار امامیه در حوزه مهدویت جمع‌آوری و سپس ذیل دو عنوان گونه‌شناسی شدند:

۱. آثار صریح: آثاری است که اگرچه بسیاری از آن‌ها از بین رفته‌اند ولی عناوین آن‌ها صراحت دارد که با محوریت مسئله مهدویت نگاشته شده است مانند کتبی که در نام آن‌ها چنین واژه‌هایی آمده: المهدی، صاحب‌الزمان، قائم و غیبت.

۲. آثار ضمنی: آثاری است که عنوان آن‌ها صراحتاً مهدوی نیست ولی به موضوعات مرتبط با مهدویت نیز به‌طور قابل توجهی پرداخته‌اند. این آثار به دو نحو شناسایی شده‌اند: آثاری که عناوین آن‌ها ارتباط وثیقی با مهدویت دارد مانند ملاحم و فتن، اثنی عشر و عدد ائمه (نک. ادامه مقاله) همچنین آثاری که بر اساس شواهد و قرائن، بحث منسجم و متمرکزی مرتبط با مهدویت دارند. شواهد و قرائن می‌تواند توضیحات منابع متقدم در خصوص آن اثر باشد یا بررسی خود اثری که امروزه در دسترس است.

در تعیین آثار ضمنی لازم است چهارچوب کار دقیق‌تر بیان شود. در عموم منابع روایی متقدم مانند بصائر الدرجات و المحاسن روایاتی که دلالت بر مهدویت دارند آمده است، اما این آثار مهدوی لحاظ نشده‌اند، زیرا نه عنوان کتاب ارتباط وثیقی با مهدویت دارد و نه بحث منسجم و متمرکزی در این باره دارند. همچنین بسیاری از آثار با عناوینی حول نص، امامت و ائمه نگاشته شده است که امروزه در دسترس نیستند. این آثار اگرچه می‌توانند متضمن روایات مهدوی باشند، اما قطعیت ندارد؛ بنابراین به شمار نیامده‌اند مگر آنکه شواهدی دال بر آنکه بحث متمرکز مهدوی داشته‌اند به دست آورده باشیم.

هدف این پژوهش، تفحص در مهدویت‌نگاری قرون متقدم است و به همین علت تا قرن پنجم لحاظ شده است؛ تا این زمان منابع اصلی مهدوی تولید شده‌اند و این میراث عمدتاً به واسطه همین نگارش‌ها به دوره‌های بعدی منتقل می‌شود؛ به عبارتی آثار بعدی عموماً متکی به همین‌ها نگاشته شده است.

آثار مهدوی ذیل سه عنوان اصلی بررسی شده‌اند که عبارت است از: عصر حضور،

غیبت صغری و غیبت کبری تا پایان قرن پنجم. زمان دقیق نگارش عموم آثار روشن نیست بنابراین لازم است ملاکی برای تعیین دوره حیات علمی نویسنده لحاظ شود، نه آنکه طبق عرف صرفاً زمان وفات افراد ملاک قرار گیرد؛ زیرا به عنوان مثال ممکن است فردی در دوره غیبت صغری وفات کرده باشد ولی ۱۰ سال این دوره را درک کرده باشد، در این صورت اصل حیات علمی فرد در عصر حضور سپری شده و از نظر نگارندگان مقاله احتساب عصر حضور برای نگارش اثر اولی است. ملاک تعیین شده چنین است: بیش از ۱۵ سال از سال‌های پایانی عمر فرد در هر دوره‌ای باشد همان دوره برای نگارش کتاب لحاظ شده است. با این ملاک افرادی که وفات آن‌ها تا ۲۷۵ ق و قبل از آن است نگارندگان عصر حضورند، سال‌های بین ۲۷۶ ق تا ۳۴۴ ق نگارندگان عصر غیبت صغری و از ۳۴۵ ق به بعد نگارندگان غیبت کبری شمرده می‌شوند.

برای تعیین دوره اصلی برای برخی افرادی که دو دوره را درک کرده‌اند از ملاک طبقه (جایگاه فرد در سلسله اسانید) استفاده شده است، زیرا تعیین طبقه راهی است برای تشخیص دوره فعالیت علمی افراد مذکور در کتب رجال و فهرست. طبقه هر راوی از کتاب *رجال اسانید او طبقات رجال فهرست الشیخ النجاشی* از سیدحسین طباطبایی بروجردی استخراج شده و در صورت عدم ذکر طبقه راوی موردنظر در این کتاب، به ترتیب به دو کتاب دیگر وی *رجال اسانید او طبقات رجال فهرست الشیخ النجاشی* و *رجال اسانید او طبقات رجال کتاب رجال الکشی* مراجعه شده تا طبقه راوی معلوم شود. در صورت عدم اشاره به طبقه راوی در هیچ‌یک از ۳ کتاب مذکور، طبقه راوی در صورتی که بر اساس مشایخ و راویان وی قابل تعیین باشد، تعیین شده است. اگر بنا بر شواهد موجود، طبقه ذکر شده توسط بروجردی نادرست باشد، طبقه راوی که از شواهد به دست می‌آید ملاک قرار گرفته است. در این پژوهش افرادی که نیمه دوم قرن سوم را درک کرده‌اند اما زمان وفاتشان دقیقاً یا تقریباً معلوم نیست اگر از طبقه ۷ باشند، دوره حیات علمی‌شان، عصر حضور و اگر از طبقه ۸ باشند، دوره حیات علمی‌شان، دوره غیبت صغری محسوب شده است.

در این تحقیق پرسش‌هایی که پاسخ داده شده‌اند؛ عبارت‌اند از: مهدویت‌نگاری از

عصر حضور ائمه تا قرن پنجم دارای چه گونه‌هایی است؟ این گونه‌ها به لحاظ کمی و کیفی دارای چه تطوراتی است؟ بین این گونه‌ها و دوره زمانی و مذهب نگارندگان چه ارتباط معناداری وجود دارد؟

پیشینه پژوهش

توجه به آثار مهدوی متقدم از توجه محققان به دور نبوده و کتب و مقالاتی در این راستا تولید شده که برخی از آن‌ها عبارت است از: کتاب‌نامه حضرت مهدی (ع) از علی‌اکبر مهدی‌پور در دو جلد، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم (عج) که در مقدمه به معرفی نگارش‌های مهدوی نیز پرداخته است (جاسم حسین، ۱۳۸۵: ۲۰-۲۹)، دانشنامه امام مهدی (عج) بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ به کتابشناسی مهدویت بر اساس قرن پرداخته است (محمدی ری‌شهری، ۱۳۹۳: ۲۳۱/۱۰-۲۸۳) حسن عیسی حکیم در کتاب الشیخ النجاشی همه آثار معرفی شده در نجاشی از جمله آثار مهدوی را فهرست‌وار ارائه کرده است (حکیم، ۱۴۳۵: ۲۸۹-۲۹۳). محمد معرفت در کتاب مهدویت‌نگاری در سده‌های نخستین به تحلیل مصدرشناختی دو کتاب غیبت نعمانی و طوسی پرداخته و ضمن آن برخی مصادر موجود و مفقود را نام برده است که البته الزاماً آثار مهدوی نیستند و لذا نمی‌تواند اثری در شناخت جامع آثار مهدوی باشد. رجائی‌فرد در کتاب میراث مکتوب شیعه در پنج قرن نخست به تبیین سیر شکل‌گیری و تحول آثار شیعیان در حوزه‌های حدیثی بر اساس دو فهرست نجاشی و طوسی پرداخته و ذیل تواریخ دوازده امام به چند اثر مهدوی هم اشاره کرده است. این در حالی است که در این دو فهرست آثار مختلف مهدوی معرفی شده است و جا داشت که مؤلف در عنوانی مستقل به این آثار توجه می‌کرد. فهرست اعلام این کتاب نیز بسیار ناقص است و نمی‌تواند کمکی به محققان بکند. این مقالات نیز به آثار مهدوی پرداخته‌اند: «بررسی تالیفات درباره مهدویت در حوزه علمیه بغداد»^۱، «تاریخ: حوزه علمیه کوفه و تالیفات پیرامون مهدویت»^۲، «پیشینه و روش تألیف

۱. رضوی، رسول (۱۳۸۶)، مشرق موعود، س ۱، ش ۴، ص ۹۹-۱۱۲.

۲. رضوی، رسول (۱۳۸۶)، مشرق موعود، س ۱، ش ۱، ص ۷۳-۸۰.

درباره مهدویت^۱. برخی مقالات نیز متمرکز بر گونه‌هایی خاص در موضوع مهدویت‌اند که به‌عنوان پیشینه می‌توان از آن‌ها یاد کرد، ولی هدفی متفاوت دارند و احصاء آن‌ها شامل همه نسخ‌های کتب مهدوی نیست مانند «درآمدی بر غیبت‌نگاری (بررسی کتاب‌های غیبت تا قرن پنجم هجری)»^۲، «بررسی سیر تحول غیبت‌پژوهی امامیه، از نوبختی تا شیخ طوسی»^۳ و «رجعت (کتابشناسی موضوعی)»^۴.

آثار یادشده هیچ‌یک احصاء دقیق و جامعی که متکی بر گونه‌شناسی به لحاظ دوره زمانی، موضوع و مذهب نویسندگان باشد، ارائه نداده‌اند. به عبارتی در عموم آن‌ها بدون دسته‌بندی‌های منسجم به ذکر آثار، مؤلفان و برخی اطلاعات کلی بسنده شده است. همچنین تطور نگارش‌ها بر اساس سه متغیر یادشده مورد توجه قرار نگرفته است. از سوی دیگر نیز خالی از اشکال نیستند. به‌عنوان مثال آثاری با عنوان *کتاب‌الرجعه* لزوماً به رجعت و مهدویت مربوط نیست بلکه این آثار درباره طلاق رجعی است (نک. امین، ۱۴۰۹: ۳۰۵/۶)، چنان‌که ندیم و نجاشی در ذکر آثار عیاشی، *کتاب‌الرجعه* وی را بعد از سه کتاب درباره انواع طلاق آورده است که عبارت‌اند ازظهار، ایلاء و لعان (ندیم، ۱۴۳۰: ۱/۸۶؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۵۲). شاهد دیگر این که برخی از فقهای اهل تسنن هم آثاری با عنوان *کتاب‌الرجعه* نوشته‌اند مانند محمد بن ادریس شافعی (ندیم، ۱۴۳۰: ۴۱/۲؛ طوسی، ۱۴۱۴: ب: ۲۵۴/۴) و نیز بخش *کتاب‌الرجعه* از کتاب *الفتاوی‌الکبری* ابن تیمیه (ابن تیمیه، ۱۴۰۸: ۵/۵۰۴). در برخی آثار مهدوی بدون دقت‌های پیش گفته برخی کتب رجعت در شمار رجعت‌نگاری مهدوی به شمار آمده‌اند مانند مقاله رجعت (زاده‌وش، ۱۳۸۱: ۷۷) یا دانشنامه امام مهدی (عج) (محمدی ری‌شهری و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۰/۲۴۰). کتاب *اخبار‌المهدی* عبّادبن یعقوب رواجنی نیز کتابی مهدوی نیست^۵ که در ادامه مقاله بدان اشاره شده است.

۱. محمود، عرفان (۱۳۹۰)، ترجمه محمد جواد برهانی، پژوهش‌های مهدوی، ش ۱، ص ۱۸۸-۲۱۰.

۲. غلامعلی، مهدی (۱۳۸۶)، حدیث و اندیشه، ش ۳، ص ۹۷-۱۲۲.

۳. صفری‌فروشانی، نعمت‌الله، احمدی کجایی، مجید (۱۳۹۲)، انتظار موعود، ش ۴۱، ص ۶۱-۸۶.

۴. زاده‌وش، محمد رضا (۱۳۸۱)، کتاب ماه دین، ش ۶۲، ص ۷۲-۸۱.

۵. جاسم حسین (۱۳۸۵: ۴۲) این اثر را مهدوی به شمار آورده است.

گونه‌شناسی آثار امامیه در حوزه مهدویت (بر اساس سنجه‌های موضوع، مذهب و دوره زمانی).

جدول ۱ بیانگر گونه‌شناسی آثار امامیه در سه دوره شاخص تا قرن پنجم هجری قمری است. این گونه‌شناسی مبتنی بر موضوعات تألیف‌ها، مذهب نگارندگان و دوره نگارش انجام شده است. در این تحقیق کلیه آثار روایی، کلامی، تفسیری، تاریخی و فرق که مؤلفان آن‌ها امامی بوده‌اند مورد بررسی قرار گرفته است. با در نظر گرفتن تعاریف تحقیق از آثار صریح و ضمنی هیچ کتاب تفسیری ذیل آثار نیامده است. این بدان علت است که در تفاسیر تا قرن پنجم علیرغم اشاره به روایات مهدوی بحث منسجمی در این باره نداریم. در حوزه فرق تنها یک کتاب دیده می‌شود که مربوط به دوره غیبت صغری است. بقیه آثار روایی، کلامی و تاریخی‌اند و اطلاعات کامل آن‌ها در پیوست ارائه شده است.

جدول ۱. گونه‌شناسی آثار امامیه در حوزه مهدویت

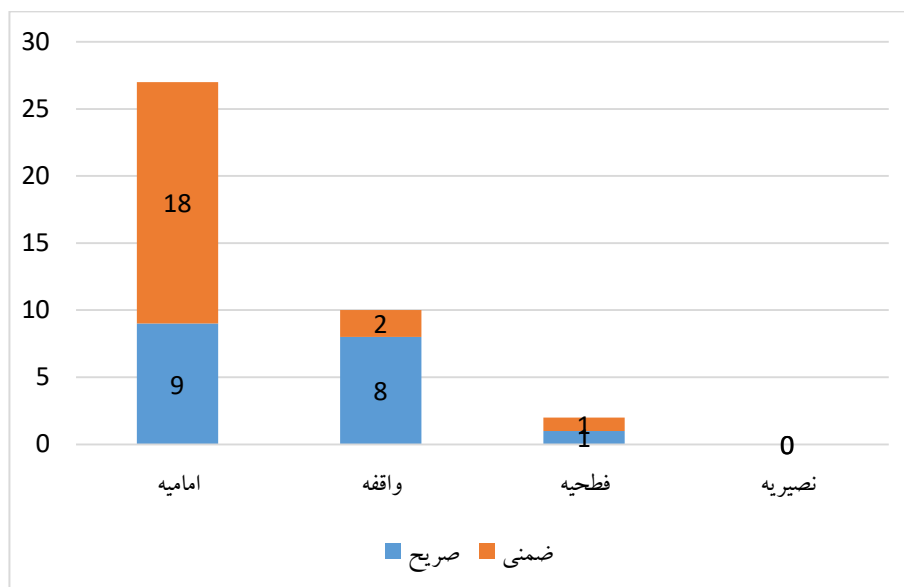
دوره	امامیه قطعی	فطحیه	نصیری	واقفه	مجموع
عصر حضور	۲۷	۲	۰	۱۰	۳۹
صریح	۹	۱	۰	۸	۱۸
ضمنی	۱۸	۱	۰	۲	۲۱
غیبت صغری	۳۱	۰	۰	۱	۳۲
صریح	۱۷	۰	۰	۱	۱۸
ضمنی	۱۴	۰	۰	۰	۱۴
غیبت کبری	۶۷	۰	۲	۰	۶۹
صریح	۴۳	۰	۰	۰	۴۳
ضمنی	۲۴	۰	۲	۰	۲۶
دوره نامعلوم	۱				۱
مجموع	۱۲۶	۲	۲	۱۱	۱۴۱

با در نظر گرفتن محدودیت حجم در ادامه مقاله، ذیل هر دوره، تنها آثاری معرفی شده‌اند که شاخص‌ترند. این شاخص‌بودن یا به جهت عنوان کتاب یا نویسنده است یا دستاوردهای

پژوهشی حول اثر که حاصل این تحقیق است. در این معرفی ذیل هر دوره ابتدا برخی عناوین کلی مطرح شده است مانند کتب ملاحم و فتن. در ادامه آثار افرادی ذکر شده که بیش از یک کتاب تألیف کرده‌اند و در نهایت ذیل عنوان «سایر آثار» بقیه تألیفات شاخص معرفی شده‌اند.

۱- عصر حضور

آثار صریح و ضمنی فرق مختلف امامیه در عصر حضور در نمودار ۱ ارائه شده است. آثاری با عناوین رجعت، غیبت و قائم در میان آثار صریح قرار گرفته‌اند. در این دوره بیشترین آثار به امامیه قطعی اختصاص دارد، اگرچه آثار صریح امامیه قطعی و واقفه با هم برابرند.

نمودار ۱: گونه‌های تألیف در حوزه مهدویت در امامیه (عصر حضور)

کتب «ملاحم و فتن»: تعداد قابل توجهی از آثار این دوره به ملاحم اختصاص دارد که عموم آن‌ها از مؤلفان امامی است. ملاحم و فتن دو اصطلاح برای آثاری است که به وقایع عظیم آینده نزدیک و دور اشاره دارند و در میان جمیع آنچه درباره آینده دور و آخرالزمان

گفته شده، دو موضوع دجال و ظهور مهدی بیشتر مورد توجه بوده است (نک. عبودی نصار، ۱۴۳۰: ۹۸-۱۰۵، ۱۴۴-۱۴۷). بررسی آثار متقدمان نشان می دهد که اهل تسنن نسبت به شیعه بیشتر کتبی با عنوان *الفتن* می نگاشتند، مانند نعیم بن حماد مروزی (۲۲۸ ق.) و زکریا بن یحیی بزّار (۲۹۸ ق.)^۱. در مقابل فتن نگاری اهل سنت، شیعیان بیشتر از عنوان *الملاحم* استفاده می کردند. آثار ملاحم شیعیان از بین رفته است ولی واکاوی روایات ملاحم نویسان نشان می دهد که عموم آن ها روایاتی درباره مهدویت و ظهور دارند که بیان آن روایات در قالب این مقاله نمی گنجد. به همین علت این کتب در شمار کتب ضمنی قرار می گیرند. در اثبات این ادعا می توان به صورت موردی به روایات ابراهیم بن حکم بن ظهیر فزاری اسدی کوفی که یکی از متقدم ترین ملاحم نویسان شیعی است اشاره کرد. با توجه به این که پدر وی در گذشته در حدود سال ۱۸۰ ق. است (مزی، ۱۴۱۳: ۱۰۲/۷)، وی را از رجال نیمه دوم قرن دوم و نیمه اول قرن سوم به شمار آورده ایم. دو روایت مهدوی از ابراهیم بن حکم در دست است. با توجه به این که این روایات مرتبط با کتاب تفسیری و کتاب خطب وی نیست (درباره سایر کتاب های وی نک. نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۵) با احتمال زیاد می توان این روایات را از کتاب ملاحم وی به حساب آورد. یکی از این روایات در وصف مهدی (ع) و ظهورش است (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۱۴). طوسی نیز همین روایت را با تفاوت هایی در محتوا و نیز سند آورده که ابراهیم بن حکم در اسناد آن آمده است (طوسی، ۱۴۲۵: ۱۸۹-۱۹۰). روایت دیگر وی در منابع روایی اهل تسنن است که درباره مهدی (ع) است (شاشی، ۱۴۱۰: ۱۱۰/۲).

شیعیان تا قرن پنجم به نگارش کتب ملاحم اهتمام جدی داشته اند. نکته قابل توجه آن است که بعد از قرن ۵ دیگر این عنوان در میان نگارش های شیعیان دیده نمی شود. به نظر می رسد از این دوره به بعد ترجیح مؤلفان این بوده است که با عناوین صراحتاً مهدوی به این موضوع پردازند. درباره سید بن طاووس باید به این نکته توجه داشت که کتاب وی با عنوان *التشريف بالمنن في التعريف بالفتن* جمع آوری سه کتاب از اهل تسنن است.

۱. در مقدمه تحقیق کتاب *التشريف بالمنن في التعريف بالفتن* اثر ابن طاووس، نام تعداد قابل توجهی از کتب ملاحم و فتن جمع آوری شده است.

آثار واقفه و مقایسه آن با امامیه: در تحلیل آثار عصر حضور آنچه باید ذکر شود این که بیش از یک چهارم آثار عصر حضور، متعلق به جریان واقفه است که با توجه به ادعای آنان درباره غیبت و مهدویت امام کاظم (ع) طبیعی است که در سال‌های ۱۸۳ تا ۲۶۰ ق با تألیف آثار متعدد در صدد تثبیت اعتقاد خود برآمده باشند اما در این باره، چند نکته گفتنی است:

الف. از نظر برخی محققان غربی چون هاینس هالم^۱، شیعه دوازده‌امامی ایده غیبت آخرین امام را از واقفه اقتباس کرده است (هالم، ۱۳۸۵: ۷۰). این در حالی است که خود هالم در مباحثی راجع به محمدبن حنفیه به این نکته اشاره کرده که بحث غیبت امام و ظهور دوباره‌اش درباره او گفته شده است؛ پس اخذ عقیده غیبت از واقفیان توسط شیعه دوازده‌امامی مستند به دلیلی نیست (هالم، ۱۳۸۵: ۷۰، پانویس ۴ از رسول جعفریان). البته هالم این نظر را از مقاله‌ای از ورنه کلم^۲ گرفته است (Klemm, 1984: 126-129). از سوی دیگر تألیف آثار متعدد روایی از سوی واقفه با عنوان *الغیبه* نشان می‌دهد که اصل باورهای چون مهدویت و غیبت از سوی امامان پیش از امام رضا (ع) مطرح و در بین امامیه نهادینه شده بوده که واقفه توانسته‌اند چنین ادعایی را مبتنی بر روایات مطرح کنند. شاهی که در تأیید این ادعا می‌توان ارائه داد، این است که فقط حدود یک پنجم از روایات امامیه قطعی درباره غیبت به راویان واقعی می‌رسد اما در این باره، روایات متعددی از امامان و از آن جمله از امامان پیش از امام رضا (ع) در دست است که مستقل از واقفه است، یعنی در اسانید آن‌ها نام هیچ فرد واقعی وجود ندارد اعم از واقفیان صاحب تألیف در زمینه غیبت یا غیر آنان (نک. نادری، ۱۳۹۶: ۱۰۳-۱۰۵، ۱۹۲-۱۹۶، ۲۲۰-۲۵۳؛ برای تفصیل بیشتر نک. موسوی‌نیا و طباطبایی، ۱۳۹۶: ۷۱، ۷۴-۸۲، ۸۵-۹۰)؛ بنابراین واقفه مبدع اندیشه غیبت نبوده‌اند که قطعه از آنان اخذ کرده باشند.

اتان کلبرگ^۳ با رد نظریه ورنه کلم و هالم، همسو با منابع امامیه (طوسی، ۱۴۲۵: ۶۳-۶۷)، انشعاب واقعی را ناظر بر مسائل مالی و نه مذهبی عنوان کرده است (نک. کلبرگ،

1. Heinz Halm
2. Verena Klemm
3. Etan Kohiberg

۱۳۸۵: ۳۱۹). البته ممکن است که برخی بزرگان واقفه فساد مالی نداشتند، بلکه تحت تأثیر ادعای دیگران و به جهت برداشت نادرست از روایات امام کاظم (ع) یا امامان پیشین، در شمار واقفه درآمده باشند (نک. موسوی نیا و طباطبایی، ۱۳۹۶: ۷۳).

ب. اصل عقیده امامیه قطعی به مهدویت و غیبت را نمی‌توان برگرفته از واقفه دانست زیرا آنان خود بیش از واقفه در این زمینه فعال بوده‌اند و آثارشان در این حوزه چیزی نزدیک به سه برابر آثار واقفی‌هاست (نک. نمودار ۱). از حیث تقدم زمانی هم، واقفه را نمی‌توان پیشگام تألیفات مهدوی دانست زیرا برخی اصحاب امام کاظم (ع) و معاصران آن حضرت که در شمار واقفه درنیامدند نیز از مؤلفان آثار مهدوی بوده‌اند مانند علی بن یقطین که در زمان حیات امام کاظم (ع) از دنیا رفته است و افرادی چون ابراهیم بن حکم، ابوحنیف، اسماعیل بن مهران، ابن ابی عمیر و محمد بن عبدالله بن مهران کرخی که کتاب الملاحم نوشته‌اند. به علاوه محمد بن حسن بن جمهور علاوه بر کتاب الملاحم، کتاب وقت خروج القائم و علی بن مهزیار هم کتابی با عنوان القائم و کتابی هم با عنوان الغیة دارد. کتاب مشیخه حسن بن محبوب نیز حاوی روایات متعدد مهدوی است که برگرفته از روایات واقفه نیست (نعمانی، ۱۳۹۷: مقدمه، ۱۲؛ راد و عزیزی، ۱۳۹۹: ۳۳-۵۸).

ج. بعد از غیبت صغری تنها شاهد یک کتاب مهدوی از واقفه هستیم در حالی که آثار امامیه قطعی در این دوره با رشدی طبیعی، از ۲۷ اثر به ۳۱ اثر رسیده است (جدول ۱). این نشان می‌دهد که واقفه نه تنها دیگر حرفی برای گفتن در این زمینه نداشت بلکه در تثبیت و ترویج حرف‌های پیشین خود نیز ناموفق بود، از این رو مسیر زوال را در پیش گرفت چنان که از آخرین چهره‌های علمی که از این فرقه می‌شناسیم، حمید بن زیاد (م ۳۱۰) است که دارای آثار متنوعی است ولی اثر مستقلی در زمینه مهدویت و غیبت امام کاظم (ع) ندارد (نک. محمدی، ۱۳۸۹: ۲۲۹/۴-۲۳۰).

آثار فضل بن شاذان: ۶ اثر این دوره از فضل بن شاذان است (۴ صریح، ۲ ضمنی) که از میان آن‌ها اثبات الرجعه را علمای بغداد از جمله شیخ مفید و شیخ طوسی در اختیار داشتند و بعدها نیز افرادی چون طبرسی و نیلی نجفی نیز از آن نقل کرده‌اند. (فرخی، معارف و فقهی زاده، ۱۴۰۰: ۲۳۲-۲۴۱). در کتاب المحتضر اثر شیخ حسن بن سلیمان حلی (متوفای

۸۰۲ هـ.ق) دو روایت از کتاب *القائم فضل بن شاذان* نقل شده و از سه کتاب دیگر وی اطلاعاتی در دست نداریم (فرخی، معارف و فقهی‌زاده، ۱۴۰۰: ۲۴۷).

اگرچه انتساب کتاب *الایضاح* به فضل بن شاذان نیشابوری محل اختلاف است و برخی آن را به ابن‌رستم طبری صاحب *المسترشد* نسبت داده‌اند (برای رد این نظر نک. انصاری، ۱۳۹۴: ذیل «ابن‌رستم طبری، متکلمی امامی با گرایشات معتزلی که نمی‌تواند نویسنده *الایضاح* باشد») اما سید جلال‌الدین محدث ارموی در مقدمه خود بر *الایضاح* (ابن‌شاذان نیشابوری، ۱۴۳۰: ۱-۹۰، مقدمه مصحح) و حسن انصاری در پژوهش خود درباره این کتاب (نک. انصاری، ۱۳۹۵: ذیل «نسخه کتاب المعیار والموازنه فضل بن شاذان نیشابوری»؛ انصاری، ۱۳۹۴: ذیل «کتاب *الایضاح*؛ متنی از نیمه سده سوم قمری و بازتاب اندیشه‌های امامیه در آن (۱)»، از انتساب آن به فضل بن شاذان دفاع کرده‌اند. تردیدهایی که احمد پاکتچی درباره انتساب این کتاب به فضل کرده (نک. پاکتچی، ۱۳۸۵: ۵۲/۴، ذیل «ابن‌شاذان، ابو محمد»)، برای رد انتساب این کتاب به فضل کافی نیست (برای نقد نظرات پاکتچی نک. مختاری، ۱۳۸۸: ۱۱۵-۱۱۹).^۱ این کتاب چون در رد مخالفان امامیه نوشته شده، به مباحث اختلافی و از آن جمله به بحث رجعت پرداخته است (ابن‌شاذان نیشابوری، ۱۴۳۰: ۳۸۱-۴۲۷).

فضل بن شاذان کتاب دیگری نیز دارد با عنوان *حدود النعل بالنعل*. این عنوان برگرفته از حدیثی از پیامبر (ص) است که بیانگر مشابهت امت پیامبر با امت‌های پیشین است (صدوق، ۱۴۱۳: ۲۰۳/۱؛ عیاشی، ۱۳۸۰: ۳۰۳/۱). اندیشمندان اسلامی از این عنوان در تبیین مسائلی پیرامون امام عصر همچون غیبت و رجعت بهره برده‌اند، چنانچه صدوق در مقدمه *کمال‌الدین* در بیان ادله‌اش درباره مهدی (ع) بارها بدان استناد می‌کند (صدوق، ۱۳۹۵: ۱۳/۱، ۲۷، ۴۵). این بدان علت است که در روایتی از امام صادق (ع) تصریح شده که سنت‌های انبیاء و غیبت‌هایی که برای آنان واقع شده همه در قائم ما اهل‌البیت موبه‌مو و نعل

۱. علاوه بر نکات بیات مختاری، این نوشته پاکتچی که سید مرتضی نقلیات احتمالی خود را از این کتاب، به فضل نسبت نداده هم دلیل نمی‌شود، چون به فرد دیگری هم نسبت نداده است و لزوماً هم مؤلفان متقدم استناد و ارجاع نمی‌دادند.

به نعل پدیدار می‌گردد (صدوق، ۱۳۹۵: ۳۴۵/۲). همچنین در توقیعی به نقل از امام‌زمان نیز این اصطلاح به کار رفته است (صدوق، ۱۳۹۵: ۵۱۱/۲). صدوق نیز کتابی با همین عنوان دارد. با توجه به شواهد فوق و نیز اینکه فضل بن شاذان و صدوق هر دو در موضوع مهدویت نیز نگارش‌هایی داشته‌اند، این آثار که از میان رفته‌اند در شمار کتب صریح مهدوی لحاظ شده‌اند.

اصل عباد بن یعقوب: اصل عصفری که یکی از اصول بر جا مانده در کتاب *الاصول* سته‌عشر است از عباد ابوسعید عصفری است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۹۳؛ برای دوره زندگی و زمان وفات وی نک: بخاری، ۱۳۶۰: ۴۴/۶؛ ابن حبان، ۱۳۹۶: ۱۷۲/۲؛ دارقطنی، ۱۴۰۵: ۱۱۶) که همان عباد بن یعقوب رواجی (در گذشته ۲۵۰) است (خویی، ۱۴۱۳: ۲۱۸/۹-۲۱۹). درباره مذهب او اختلاف آراء گزارش شده است. طوسی او را عامی دانسته است (طوسی، ۱۴۲۰: ۳۴۳)، همچنین برخی معاصران مانند سیدعبدالعزیز طباطبایی (۱۳۸۵: ۷۷-۷۹)، علی‌اکبر مهدی‌پور (۱۳۷۵: ۷۰/۱-۷۱) و رسول رضوی (۱۳۸۶: ۷۸)؛ اما ظاهراً وی امامی است (نک: ابوسعید عصفری، ۱۴۲۳: ۴۳-۴۹؛ نوری، ۱۴۰۸: ۵۳/۱؛ طبسی، ۱۴۲۰: ۲۱۵-۲۱۷؛ نجاشی، ۱۴۰۸: ۱۴۲/۲؛ پانویس ۴). نام وی بارها در رجال نجاشی ذکر شده (برای نمونه نک: نجاشی، ۱۳۶۵: ۵۲، ۱۱۳، ۱۱۶) و در آثار امامیه نیز روایات بسیاری از او آمده است (برای نمونه نک: ابوسعید عصفری، ۱۴۲۳: ۱۳۸-۱۴۶؛ ابن قولویه قمی، ۱۳۵۶: ۹۷؛ طوسی، ۱۴۱۴-الف: ۶۰، ۱۶۲-۱۶۳، ۳۳۰، ۳۵۳-۳۵۵، ۴۵۶، ۴۸۳، ۶۰۵-۶۰۶، ۶۷۹؛ طوسی، ۱۴۰۷-ب: ۶۲/۳ و ۸۳/۴). خویی در مدخل عباد بن یعقوب ضمن بیان آرای مختلف بر امامی بودن او تأکید دارد (خویی، ۱۴۱۳: ۲۳۷/۱۰). برخی نیز او را زیدی به شمار آورده‌اند (نک: عزّی، ۱۴۲۲: ۶۵۵؛ جاسم حسین، ۱۳۸۵: ۲۲). او از محدثان برجسته کوفه بوده است که با عامه و زیدیه بسیار اختلاط داشته و روایات وی در آثارشان فراوان به چشم می‌خورد (نمونه‌هایی از روایات وی در آثار اهل تسنن نک: احمد بن حنبل، ۱۴۳۰: ۸۳۱/۲، ۸۴۳-۸۴۴؛ آجری، ۱۴۲۰: ۲۰۲۴/۴، ۲۰۲۸، ۲۰۳۴، ۲۰۳۸، ۲۰۴۶، ۲۰۵۸، ۲۰۶۴، ۲۰۸۸، ۲۰۹۴، ۲۱۰۲؛ نمونه‌هایی از روایات وی در آثار زیدیه نک: ابو طالب هارونی، ۱۳۸۷: ۶۴، ۱۱۶، ۱۲۱، ۱۶۴، ۲۱۱، ۳۰۶، ۳۶۲، ۳۷۵، ۴۱۵، ۴۳۴، ۵۰۵، ۵۱۹، ۵۴۱، ۵۴۲).

۵۶۹؛ شجری، ۱۴۲۹: ۱/۱۷۶، ۱۸۶، ۱۹۴، ۲۰۳، ۲۰۵ و ۵۱/۲، ۱۱۷-۱۱۸) همچنین از مشایخ روایی بخاری، ابن ماجه، ترمذی و طبری بوده است (نک. بخاری، ۱۴۰۷: ۶/۲۷۴۰؛ ابن ماجه قزوینی، بی تا: ۱/۴۷۱؛ ترمذی، ۱۹۹۸: ۱/۶۴۰ و ۶۵/۴ و ۲۵/۶؛ طبری، ۱۳۸۷: ۱/۱۸۹-۱۹۰؛ طبری، ۱۴۱۲: ۲/۳۵۰ و ۹۸/۱۵ و ۷۷/۲۸؛ از این رو ممکن است وجه اتهام وی به عامی یا زیدی بودن، همین کثرت روایات وی در نقل‌های آن‌ها باشد.

اصل عباد بن یعقوب رواجی در مجموعه اصول سته‌عشر که به ما رسیده را ابوسمینه از وی روایت کرده است (ابوسعید عصفری، ۱۴۲۳: ۱۵؛ نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۹۳).^۱ اگرچه ابوسمینه (در گذشته نیمه دوم قرن سوم) ضعیف و متهم به کذب است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۲؛ حلی، ۱۴۰۲: ۳۹۸-۳۹۹) ولی روایات این اصل از طرق دیگر نیز در منابع روایی امامیه ذکر شده است (نک. صدوق، ۱۳۹۵: ۱/۲۰۴، ۳۱۸-۳۱۹؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۵۳۰-۵۳۱). (۵۳۴، ۵۳۱).

علت اینکه اصل عباد بن یعقوب رواجی به اصل ابی سعید عباد عصفری تغییر پیدا کرده، تدلیس ابوسمینه است. علت این امر به درستی معلوم نیست ولی بنا بر نقل نجاشی، امامیه در همان عصر این کتاب را که منسوب به عباد بن یعقوب است می‌شناختند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۹۳).

برای عباد بن یعقوب رواجی کتاب دیگری نیز به نام *اخبارالمهدی* ثبت شده است که در برخی پژوهش‌ها در حوزه تألیفات مهدوی به این کتاب نیز اشاره شده است (برای نمونه نک. طباطبایی یزدی، ۱۳۸۵: ۷۷-۷۹؛ ری شهری و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۰/۲۳۲؛ مهدی پور، ۱۳۷۵: ۱/۷۰-۷۱)، اما این کتاب در رابطه با مهدی (ع) نیست بلکه در رابطه با نفس زکیه (۱۴۵ ق.) است؛ همو که به زعم برخی زیدیان همان مهدی بوده که می‌خواست جهان را از عدل و قسط پر کند. طریق دسترسی طوسی به کتاب *اخبارالمهدی*، ابوالفرج اصفهانی (صاحب کتاب *مقاتل الطالبیین*) از علی بن عباس مقانعی است. با همین طریق در کتاب *مقاتل الطالبیین*، ۴ روایت درباره محمد نفس زکیه که به مهدی ملقب شده بود آمده

۱ طریق متن موجود و طریق نجاشی به این اصل از محمد بن همام از محمد بن احمد بن خاقان نهدی از ابوسمینه است.

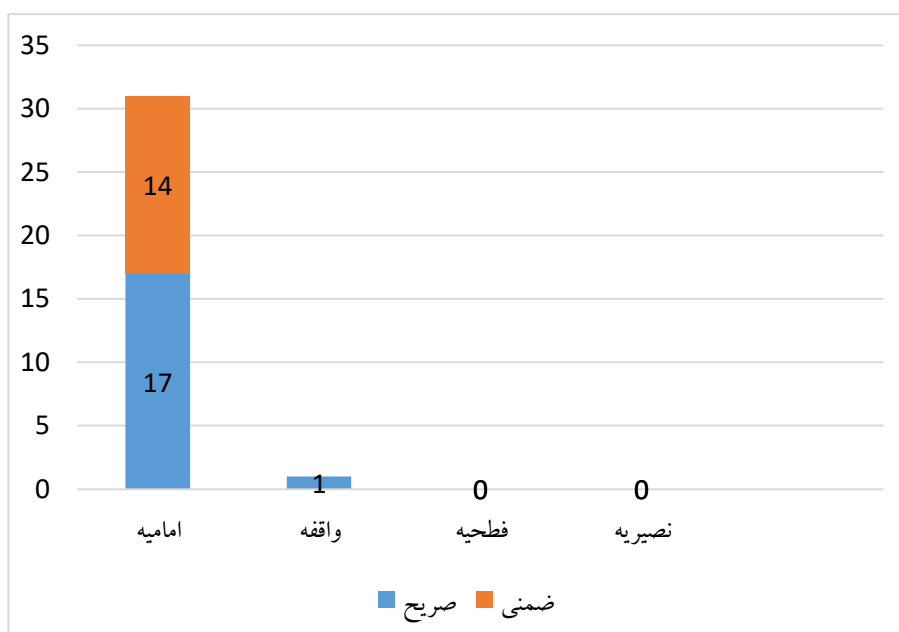
است (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۸۵: ۲۱۴، ۲۱۷، ۲۱۹-۲۲۰، ۲۲۲). علاوه بر این که با همین طریق، روایات فراوان دیگری نیز درباره سایر علویان در این کتاب آمده است (نک. ۴۳-۴۴، ۱۴۸-۱۴۹، ۲۶۹).

مؤلفین مقاله «باورهای امامتی و مهدویتی زیدیه متقدم با تکیه بر بازسازی اخبارالمهدی ابوسعید رواجنی» رواجنی را زیدی دانسته‌اند (موحدی، حشمت‌پور و رحمان‌ستایش، ۱۳۹۹: ۱۲۲-۱۲۴). در این مقاله تلاش شده /اخبارالمهدی بازسازی شود اما توجه نشده که نجاشی طریق این کتاب را از مقانعی آورده، بنابراین دلیلی نداریم که روایت‌هایی با طریق جعفر بن محمد بن مالک از عباد که در این مقاله گردآوری شده، از کتاب /اخبارالمهدی باشد. به علاوه عنوان نام کتاب /اخبارالمهدی المنتظر تصور شده (نک. موحدی، حشمت‌پور و رحمان‌ستایش، ۱۳۹۹: ۱۳۴-۱۳۹)، در حالی که کلمه المنتظر بعدها به غلط به عنوان کتاب الحاق شده است.

۲- غیبت صغری

در غیبت صغری آثار صریح مهدوی نسبت به عصر حضور افزایشی بیش از دو برابر پیدا کرده است، در حالی که آثار ضمنی مانند ملاحم‌نویسی کاهش پیدا کرده است (جدول ۱ و نمودار ۲). این بدین معناست که مؤلفان ترجیح داده‌اند که آثار خود را با عناوینی که صراحتاً به مهدی (ع) مرتبط است، تألیف کنند. در نهایت به صورت کلی آثار امامیه قطعیه درباره مهدویت نسبت به عصر حضور افزایش یافته است، در مقابل آثار واقفه به شدت کاهش پیدا کرده و عملاً به جز یک کتاب با عنوان /الغیبه اثر دیگری دیده نمی‌شود. تداوم جریان امامیه و زوال واقفه نشان می‌دهد که این جریان مبانی قابل قبولی در قائم بودن امام کاظم (ع) نتوانست ارائه دهد و به تدریج به حاشیه و سپس از میان رفتند. علت این که از واقفه یک اثر در غیبت صغری دیده می‌شود طولانی بودن عمر علی بن محمد بن رباح است. جد وی عمر بن رباح از امام صادق (ع) روایت می‌کرده (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۵۹-۲۶۰)، بنابراین جدش از رجال طبقه ۵ بوده است. از آنجا که بین علی و جدش عمر دو نسل واسطه است علی از رجال طبقه هشتم بوده است. البته بروجردی او را از رجال طبقه نهم دانسته

است که با توجه به نقل ابوطالب انباری (۳۵۶ ق.) از وی این تعیین طبقه صحیح است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۵۹-۲۶۰). به عبارتی وی از رجال قرن سوم (میرعبداللهی، ۱۳۹۶: ۲۹۲/۲) و طبقه هشتم است که به جهت عمر طولانی با افراد طبقه نهم نیز هم دوره شده است و بنابراین از مؤلفان عصر غیبت صغری محسوب شده است.

نمودار ۲: گونه‌های تألیف در حوزه مهدویت در امامیه (غیبت صغری)

کتبی با عنوان الامامه: یکی از گونه‌های پرتکرار در نگارش‌های امامیه آثاری است که با عنوان الامامه نگاشته شده‌اند (اذکایی، ۱۳۹۳: ۲۳۱/۲-۲۴۰). اگرچه موضع این آثار امامت است و می‌توانند مهدویت را پوشش دهند ولی آن‌ها را ذیل آثار مهدوی به شمار نیاورده‌ایم مگر آنکه شواهد نشان دهد که مستقیماً به این موضوع نیز پرداخته است. از جمله این آثار کتاب التنبیه فی الامامه اثر اسماعیل بن علی نوبختی متکلم برجسته بغداد در قرن سوم و چهارم هجری است. این اثر از بین رفته ولی صدوق در کمال الدین چند صفحه از آن را آورده که نوبختی در آن در دفاع از نظریه نص به امام‌زمان و دلایل غیبت ایشان نیز پرداخته است (صدوق، ۱۳۹۵: ۸۸/۱-۹۴). بعدها نیز عبیدالله بن عبدالله سُدّآبادی کتابی با

عنوان *المقنع فی الامامه* نوشت. این کتاب که امروزه در دسترس است، ذیل عنوان نص بر ائمه اثنی عشر به مهدی (ع) نیز پرداخته است.

کتبی با عنوان *«الاصیاء»*: آثاری با عنوان عمومی *الاصیاء* به معرفی جانشینان پیامبر (ص) و به طور مشخص دوازده امام (ع) می پردازند. ظاهراً قدیمی ترین کتاب *الاصیاء* نوشته علی بن محمد بن زیاد صیمری (م ۲۸۰) است. وی از اصحاب خاص امام هادی (ع) و امام حسن عسکری (ع) است و بنا بر گزارش کلینی و صدوق، توقیعی از صاحب الامر درباره زمان وفاتش دریافت کرده است (ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۲۷۳؛ نوری، ۱۴۰۸: ۲۳۲/۸-۲۳۴؛ نک. گروهی از پژوهشگران، ۱۳۸۹: ۵۴۵/۱-۵۴۶). کتاب وی از منابع اولیه درباره ولادت و غیبت امام دوازدهم است. بر اساس نوشته ابن طاووس که نسخه ای کهن و احتمالاً از عصر مؤلف از این کتاب را در اختیار داشته (ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۳۶؛ همو، ۱۴۱۱: ۲۷۳)، کتاب *الاصیاء* دارای براهین نجومی (*دلالة النجوم*) بوده که بر اساس آن مهدی (ع) بر جهان حکومت خواهد کرد (ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۳۶-۳۷؛ نیز نک. کلبرگ، ۱۳۷۱: ۲۱۶-۲۱۷). این کتاب از منابع کتاب *عیون المعجزات* نوشته حسین بن عبدالوهاب شعرانی است و روایت حکیمه خاتون درباره ولادت امام زمان در نیمه شعبان را از این کتاب نقل کرده است (نک. ابن عبدالوهاب، بی تا: ۹۵، ۱۲۷-۱۳۰، ۱۳۵).

کتاب *الاصیاء* شلمغانی (م ۳۲۳) هم تألیفی در همین گونه بوده که ابن طاووس از آن با عنوان کتاب *الانبياء والاصیاء من آدم الی المهدی علیهما السلام* یاد کرده است (ابن طاووس، ۱۳۶۸: ۱۱۱؛ نیز نک. کلبرگ، ۱۳۷۱: ۱۸۷-۱۸۸؛ برای محتوای این کتاب نک. ذاکری، ۱۳۹۷: ۲۵۱-۲۷۰). کتاب *اثبات الوصیه* نیز که بحث منسجمی درباره مهدی (ع) دارد (نک. *اثبات الوصیه*، ۱۳۸۴: ۲۵۷-۲۷۵)، به اشتباه به علی بن الحسین مسعودی نسبت داده شده و درواقع همان کتاب *الاصیاء* شلمغانی است (نک. علوی، ۱۴۴۱: ۶۶-۱۷۲). دو کتاب *الاصیاء* دیگر نیز اختصاص به مؤلفان عصر غیبت کبری دارد. کتبی درباره *«اثنی عشر»*: یکی از گونه های کتبی که به صورت ضمنی به مهدویت اشاره دارد کتبی است که در عنوان آن ها به *«اثنی عشر»* تصریح شده است. تصریح عدد دوازده در نام این کتب دلالت بر باورمندی نگارندگان به امام دوازدهم و تأکید بر ایشان دارد.

محمد بن بحر رهنی سجستانی در غیبت صغری ردی‌های بر انکارکنندگان امامان دوازده گانه شیعه نگاشته است. اثنی عشر در سه اثر دوره غیبت کبری نیز آمده است. آثار ابن قبه: در آثار صریح دو رساله از ابن قبه رازی آمده است: نقض کتاب‌الاشهاد ابوزید علوی (در مسئله غیبت) و التقص علی ابی الحسن علی بن احمد بن بشار فی الغیبه (درباره این دو کتاب نک. مدرسی طباطبائی، ص ۲۴۷-۳۰۲؛ میرزایی، ص ۵۰-۵۲ و ۲۰۴-۲۱۵) سایر آثار: آقابزرگ از کتابی با عنوان فضائل العمریین از شلمغانی یاد کرده است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳: ۲۶۱/۱۶). با این عنوان کتاب مرتبط با دو نائب اول یعنی عثمان بن سعید عمری و محمد بن عثمان بن سعید عمری و مهدوی حساب می‌شود. این در حالی است که این کتاب در چاپ‌های مختلف نجاشی یعنی چاپ شبیری و چاپ نائینی به ترتیب با این عناوین بیان شده است: فضائل (فصل) العمریین و فضائل العمریین. در نسخه خطی رجال نجاشی در کتابخانه مرکزی تبریز (درباره اهمیت این نسخه نک. طاوسی مسرور، جعفریان: ۱۳۹۷: ۳۵۲) نام این کتاب به صورت فصل العمریین آمده است (نجاشی، ۹۸۱: نسخه خطی، برگ ۲۱۷ رو). موضوع فاصله بین دو عمره بحثی کاملاً شناخته شده در روایات و فقه امامیه است که در آثار فقهی مفصلاً از آن بحث شده است که برای نمونه می‌توان به رساله فی أقل المائه بین العمریین نوشته محمد اسماعیل خواجه‌نوی (م ۱۱۷۳) مراجعه کرد (۱۴۱۱: ۱۲۳/۱-۱۵۳) که تألیفی خاص این موضوع است. شلمغانی نیز آثار فقهی مهمی مانند کتاب التکلیف دارد و استبعادی ندارد که در اثر مستقلاً به این بحث پرداخته باشد؛ بنابراین در میان تصحیف‌های نام این کتاب نامی که در نسخه خطی تبریز آمده منطقی‌تر به نظر می‌آید و لذا این کتاب مهدوی به شمار نیامده است.

احمد بن داوود بن سعید فزاری جرجانی خود از عامه بوده و بعداً به مذهب امامیه درآمده است و ردیه‌های متعددی بر عامه نوشته است. از این رو منظور از رجعت در عنوان کتاب وی (کتاب الغوغاء من أصناف الأئمة من المرجئه والقدریه والخوارج فی المتعه والرجعه والمسح علی الخفین و طلاق التقیه) رجعت مربوط به مهدویت است و نه طلاق چنان که متعه و عدم جواز مسح علی الخفین نیز از نقاط تمایز امامیه و اهل تسنن است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۵۴-۴۵۵).

ابوالعبس صیمری (م ۲۷۵) کتابی با عنوان *صاحب الزمان* نوشته است. از آنجا که وی ادیبی طنزپرداز و آگاه به نجوم و از ندیمان متوکل و معتمد بوده (ندیم، ۱۴۳۰: ۴۶۷/۱-۴۶۹)، تألیف اثری مهدوی از جانب وی قدری عجیب است اما با توجه به برخی شواهد و قراین به نظر می‌رسد که این تألیف که از محتوای آن اطلاع نداریم درباره امام دوازدهم شیعیان باشد. اولاً وی اصالتاً کوفی بوده و می‌دانیم که کوفه از مراکز امامیه بوده است. جالب آن که با این که وی در بغداد درگذشت پیکر وی را به کوفه حمل کردند و در آنجا و احتمالاً در جوار حرم امیرالمؤمنین (ع) دفن کردند (نک. مساح، ۱۳۹۳: ذیل ابوالعبس صیمری). ثانیاً این که وی در صیمره^۱ اقامت داشته و قاضی این شهر بوده است (ندیم: ۱۴۳۰: ۴۶۷/۱) که در این باره می‌توان به نکاتی اشاره کرد: قاضی بودن وی نشان می‌دهد که وی علاوه بر ادبیات و نجوم در علوم شرعی نیز فردی مطلع بوده است چنان که کتابی با عنوان *الاحادیث الشاذة* دارد (ندیم، ۱۴۳۰: ۴۶۸/۱). به علاوه وی را از متکلمان معتزلی دانسته‌اند (نک. مساح، ۱۳۹۳: ذیل ابوالعبس صیمری) که همین ادعای معتزلی بودن وی نیز می‌تواند نشان‌دهنده این باشد که او از امامیه بغداد بوده است، چنانکه حتی مفید را هم از معتزله بغداد به شمار آورده‌اند («شیخ مفید و معتزله»، ۱۳۷۱). نکته دیگر این که قاضی بودن منافات با شیعه امامی بودن ندارد، زیرا گاهی برخی از امامیه مبتنی بر تقیه چنین مسئولیت‌هایی را می‌پذیرفتند مثلاً افرادی امامی مذهب مانند عبسه بن بجاد (از اصحاب امام صادق (ع))، ابن خالویه (م ۳۷۰ یا ۳۷۱ ق.) و ابوالحسن علی بن محمد قزوینی (نیمه دوم قرن چهارم) نیز قاضی بوده‌اند (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۶۷، ۲۶۸، ۳۰۲). جالب آن که ابن خالویه علاوه بر قاضی بودن، هم ادیب و نحوی امامی مذهب بوده و هم درباره امامان اثنی عشر کتابی با عنوان *كتاب الآل (الآل فی امامه امیرالمؤمنین و الاحاد عشر من اولاده)* نوشته است (نجاشی، ۱۳۶۵: ۶۷؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۳: ۱۰۳۶/۳؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸۰: ۴۱)؛ بنابراین استبعادی ندارد که ابوالعبس صیمری هم امامی مذهب باشد و کتابی درباره امام دوازدهم نوشته باشد. نکته دیگر این که همشهری ابوالعبس، علی بن محمد بن زیاد صیمری (م ۲۸۰)

۱. از توابع بصره نک. یاقوت حموی، ۱۳۹۹، ج ۳، ص ۴۳۹.

نیز امامی مذهب بوده و اثر مهدوی با عنوان *کتاب الاوصیاء* دارد و این نشان‌دهنده نفوذ مذهب امامیه در نزد اهالی صیمره و توجه آنان به مباحث مهدویت است. لازم به ذکر است که *کتاب الآل* نیز به دلیل موضوعش در شمار کتب ضمنی مهدوی به حساب آمده است.

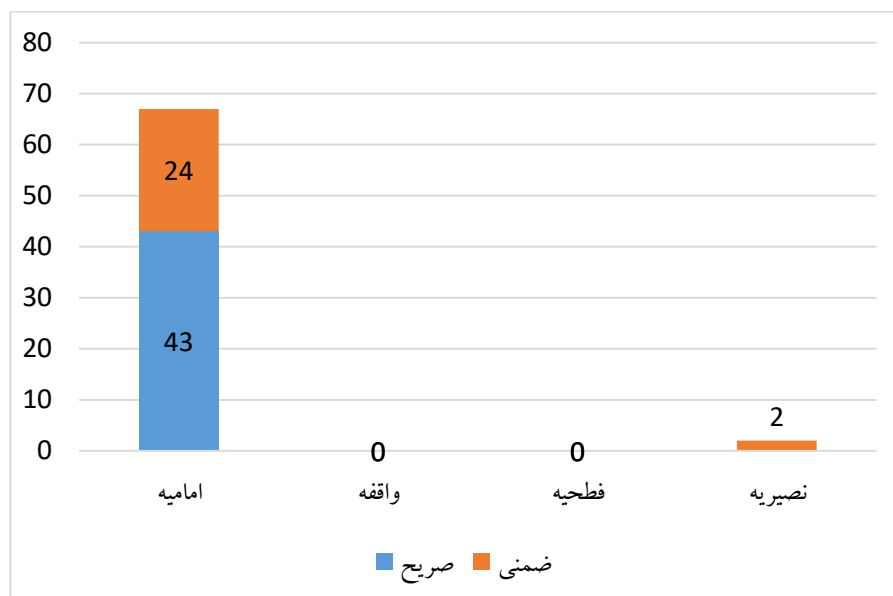
عنوان *صاحب الزمان* برای کتاب منحصر در کتاب ابوالعنبس نیست بلکه محمد بن حسن بن جمهور عمی بصری (م ۲۶۴ یا بعد از آن)^۱ نیز کتابی با همین عنوان دارد. این مؤلف یا هم‌زمان با ابوالعنبس بوده یا کتابش را پیش‌تر از وی نگاشته است. وی که از غالیان امامیه بوده، علاوه بر این اثر، دو اثر مهدوی دیگر هم داشته که عبارت است از *کتاب الملاحم و کتاب وقت خروج القائم* (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۷؛ طوسی، ۱۴۲۷: ۳۶۴؛ طوسی، ۱۴۲۰: ۴۱۳). برای دیدن روایتی که احتمالاً از کتاب *وقت خروج القائم* است نک. قمی، ۱۳۶۳: ۲۶۷/۲-۲۶۸). عنوان یاد شده بعدها در آثاری مانند *ما نزل من القرآن فی صاحب الزمان* از ابن‌عیاش جوهری (م ۴۰۱) (نجاشی، ۱۳۶۵: ۸۵) و *المسئله فی مولد صاحب الزمان* از ابی‌علی محمد بن الحسن بن حمزه جعفری (م ۴۶۳) (نجاشی، ۱۳۶۵: ۴۰۴) نیز استفاده شده است.

تنها کتاب فرقه‌شناسی در نزد امامیه از چهار قرن اول هجری که امروزه در دست است کتاب *المقالات والفرق* اثر سعد بن عبدالله اشعری قمی (م ۳۰۱) است که نجاشی از آن با عنوان *فرق الشیعه* یاد کرده است (ص ۱۷۷). کتاب *فرق الشیعه* منسوب به حسن بن موسی نوبختی چیزی جز مختصر کتاب *المقالات والفرق* اثر سعد بن عبدالله اشعری قمی نیست (نوبختی، ۱۳۹۵: ۱۱۱-۱۴۸، مقدمه). سعد اشعری در انتهای کتابش (ص ۱۰۲-۱۱۶) به تفصیل نشان داده که پیروان امام‌عسکری (ع) بعد از شهادت ایشان، پانزده فرقه شدند و سپس اولین فرقه را امامیه معتقد به امام‌غایب معرفی می‌کند و اهم دلایلشان در این اعتقاد را بیان می‌کند (ص ۱۰۲-۱۰۶). اهمیت این کتاب به دلیل آن است که در دوره غیبت‌صغری نگاشته شده و در گونه‌ای به‌جز آثار روایی، تاریخی و کلامی بر باورهای مهدوی امامیه تأکید دارد.

۱. او در زمان شهادت امام‌رضا (ع) ۴۹ ساله بوده بنابراین در سال ۱۵۴ متولد شده و در سن ۱۱۰ سالگی در سال ۲۶۴ برای پسرش حسن حدیث گفته است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۳۰: ۹۸/۱).

۳- غیبت کبری (تا قرن پنجم)

در دوره غیبت کبری تا قرن پنجم آثار امامیه به بیش از دو برابر دوره قبل می‌رسد. این در حالی است که دیگر نه از خود واقفیان و نه از آثارشان چیزی بر جای نمانده است (جدول ۱ و نمودار ۳).

نمودار ۳: گونه‌های تألیف در حوزه مهدویت در امامیه (غیبت کبری تا قرن پنجم)

کتب «عدد/لائمه»: از آنجا که تعداد ائمه و ختم‌شمار آنان بر عدد ۱۲، با مصداق مهدی گره خورده است، آثاری که درباره عدد ائمه نوشته شده، آثاری مهدوی محسوب شده‌اند. خصوصاً که عموم این آثار در دوره غیبت کبری نوشته شده و طبیعی است که در آنها به امام دوازدهم نیز پرداخته شده باشد. تنها کتاب «عدد/لائمه» [علیه‌م السلام] من حساب الجمل از فارس بن حاتم قزوینی پیش از غیبت نوشته شده اما از آنجا که در زمان امام‌هادی (ع) نوشته شده و بنابر شواهد عقیده به دوازده امام (ع) در آن زمان هم مطرح بوده (قندهاری، ۱۳۹۲: ۲۱۷-۲۵۳)، آن را نیز اثری مرتبط با مهدویت حساب کردیم.

آثاری درباره نواب اربعه: با سرآمدن دوره غیبت صغری، آثاری درباره نواب اربعه نوشته

شد که سه نمونه از آن‌ها را می‌شناسیم؛ *اخبار وکلاء الأئمة الأربعة* از ابن عیاش جوهری، *اخبار ابی عمرو و ابی جعفر العمریین* از هبه‌الله بن احمد بن محمد کاتب (ابن برنیه) و *اخبار الوکلاء الأربعة* از ابن نوح که متأسفانه هیچ کدام به ما نرسیده اما روایاتی از آن‌ها باقی مانده است (نک. طوسی، ۱۴۲۵: ۲۹۳-۲۹۶، ۳۰۲-۳۰۴، ۳۰۷-۳۱۰، ۳۲۴، ۳۵۵-۳۵۷، ۳۶۳-۳۶۵، ۳۶۷-۳۶۸، ۳۷۲-۳۷۴، ۳۸۴، ۳۸۶-۳۸۷، ۳۹۱، ۳۹۶، ۳۹۸، ۴۰۱-۴۰۶، ۴۰۸-۴۱۰، ۴۱۳). از همین نقل‌ها هویدا است که کتاب ابن برنیه از منابع اصلی و کتاب ابن عیاش نیز از دیگر منابع ابن نوح بوده است.

آثار صدوق: صدوق ۹ اثر صریح مهدوی نگاشته و *کمال‌الدین* وی از آثار برجسته مهدوی است. صدوق در کتاب *اعتقادات‌الامامیه* نیز در دو باب رجعت و عدد انبیاء و اوصیاء با رویکردی کلامی به مسئله مهدویت پرداخته که در کتب ضمنی احتساب شده است (صدوق، ۱۴۱۴: ۶۰-۶۴ و ۹۲-۹۵). وی همین رویکرد را در کتاب *الهدایه فی الاصول والفروع* نیز دارد. صدوق علاوه بر این‌ها در سایر آثارش مانند *عیون اخبار الرضا*، *الخصال* و *علل الشرایع* نیز به صورت متمرکز به مهدویت پرداخته ولی از آنجاکه در انتهای مباحثش به *کمال‌الدین* ارجاع داده است آن‌ها را در شمار آثار ضمنی نیاورده‌ایم (نک. صدوق، ۱۳۷۸: ۴۰/۱-۶۹؛ صدوق، ۱۳۶۲: ۲/۴۶۶-۴۸۰؛ صدوق، ۱۳۸۵: ۲۴۴-۲۴۶).

آثار مفید: برخی آثار مفید با مهدویت از عناوین آن‌ها هویدا است و در دو کتاب *الارشاد*^۱ *الفصول المختاره من العیون والمحاسن* (اختیار سیدمرتضی از کتاب استادش مفید)^۲ به طور ضمنی به مسئله مهدویت توجه شده است. خوشبختانه برخی آثار مهدوی مفید به ما رسیده که عبارت است از *الفصول العشره فی الغیبه*، *النقض علی الطلحی فی الغیبه*^۳ و *الجوابات فی*

۱. باب آخر کتاب به امام دوازدهم اختصاص دارد (مفید، ۱۴۱۳-الف: ۳۳۹/۲-۳۸۸).

۲. به مسئله افتراق شیعه بعد از امام عسکری (ع) به نقل از حسن بن موسی نوبختی و نیز مسئله غیبت پرداخته است (نک. مفید، ۱۴۱۳-ب: ۳۱۸-۳۳۰).

۳. بر اساس محتوای رسائل چهارگانه مفید و نیز نکاتی که آقابزرگ متذکر شده است *النقض علی الطلحی* همان رساله سوم از *رسائل فی الغیبه* لحاظ شده است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۳۰: ۸۰/۱۶-۸۱) و کتاب *الجوابات فی خروج المهدی* را معادل سه رساله اول، دوم و چهارم لحاظ کرده‌ایم. این سه رساله با «سئل سائل» شروع می‌شود و به نظر می‌رسد در پاسخ سؤالات مهدوی است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۳۰: ۱۹۵/۵).

خروج [الامام] المهدی [علیه السلام]^۱.

آثار سیدمرتضی: سیدمرتضی سه اثر صریح در موضوع مهدویت دارد. المقنع و تکمله المقنع و نیز مسئله وجیزه فی الغیبه که با عنوان رساله فی غیبه الحجه (سیدمرتضی، ۱۴۰۵: ۲۹۱/۲) نیز از آن یاد شده است. کتاب اخیر درباره حل معضل غیبت امام منتظر نگاشته شده است اما بین ادله این رساله با دیگر مطالبی که سید در این باره نوشته - خصوصاً المقنع فی الغیبه - هیچ گونه اختلافی به چشم نمی خورد (گرچی، ۱۳۸۵: ۱۶۹). سیدمرتضی در انتهای کتاب تنزیه الانبیاء والائمة (ع) نیز به مباحث مربوط به غیبت پرداخته (سیدمرتضی، ۱۳۷۷: ۱۸۰-۱۸۵) که عمده آن در کتاب المقنع و زیاده آن، مورد بحث قرار گرفته و به همین جهت به عنوان کتاب مستقل احتساب نشده است. همچنین در دیگر رسائل نیز ضمن چند سؤال به مسائلی چون رجعت و سبب استتار و غیبت پرداخته است (سیدمرتضی، ۱۴۰۵: ۲۸۱/۱، ۲۸۳ و ۱۳۵/۳، ۱۴۴-۱۴۶).

آثار خصیعی: از دیگر آثار ضمنی مهدوی این دوره دیوان خصیعی (پیشوای فرقه نصیریة متوفای ۳۴۶ ق) است که مشتمل بر سه بخش است: سروده های خصیعی در جنبلاء به نام الديوان الشامي؛ قصاید سروده شده به شوق ظهور مهدی منتظر به نام الديوان الغريب؛ و سروده های زندان بغداد با نام السجنیات (رجوع کنید به خصیعی، ۱۴۲۱، مقدمه، ص ۲۱-۲۲). خصیعی در باب چهاردهم کتاب الهدایه الکبری نیز به تفصیل به امام عصر (عج) پرداخته است.

آثار طوسی: طوسی در تلخیص الشافی فصلی را در جزء چهارم کتاب خود به امامت صاحب الزمان (عج) و ادله عقلی و کلامی پیرامون آن اختصاص داده است (طوسی، ۱۳۸۲: ۲۰۹/۴-۲۲۹). این در حالی است که سیدمرتضی در کتاب الشافی فی الامامه خود فصلی در این موضوع ندارد، اگرچه در مباحث خود به مسئله تولد، غیبت و ظهور پرداخته (طوسی، ۱۴۰۷-الف: ۱۴۸/۳-۱۵۱) ولی با توجه به آنکه به نسبت کتاب چهارجلدی اش چندان زیاد نیست کتاب الشافی سیدمرتضی در کتب ضمنی مهدوی به شمار نیامده است.

۱. رساله های اول، دوم و چهارم از رسائل فی الغیبه (نک. آقابزرگ طهرانی، ۱۴۳۰: ۱۹۵/۵).

طوسی در *العقائد الجعفریة* نیز ضمن ۷ مسئله به مهدی (ع) پرداخته است. از آن جمله به حی بودن ایشان اشاره می‌کند، زیرا امام معصوم در همه اعصار باید روی زمین باشد؛ علاوه بر اینکه امر امامت و حی بودن او متکی بر قاعده لطف است (طوسی، ۱۴۱۱-الف: ۲۴۹-۲۵۰). وی در *رسائل العشر* خود که به بیان مسائل اعتقادی پرداخته نیز ضمن ۶ مسئله به مهدویت نیز اشاره کرده است (طوسی، ۱۴۱۴-پ: ۹۸-۹۹ و ۱۰۶-۱۰۷). به دلیل مشابهت این دو کتاب در بیان مسائل مهدوی و سبک آن‌ها، با هم شمارش شده‌اند. شیخ در کتاب *مصباح المتعجل* نیز در چندین صفحه، دعاهایی مرتبط با صاحب‌الامر (ع) یا مروی از ایشان دارد (طوسی، ۱۴۱۱-ب: ۴۰۶/۱-۴۱۶؛ ۸۴۲/۲-۸۴۳؛ ۸۴۲/۲-۸۴۳).

آثار حسن بن حمزه مرعشی علوی طبری: از محدثین امامی و یکی از حلقه‌های مهم سلسله اسناد آثار سلف امامی است (نک. پاکتچی، ۱۳۸۳، ذیل «ابن حمزه، شریف حسن»). و از وی دو کتاب در غیبت گزارش شده است. بررسی روایات وی در منابع موجود نیز نشان می‌دهد که به نقل روایاتی درباره ۱۲ امام و مهدویت اهتمام داشته است (به عنوان نمونه نک. صدوق، ۱۳۹۵: ۳۱۲/۱؛ خزاز قمی، ۱۴۰۱: ۲۶۹-۲۷۰ و ۲۷۵-۲۷۷ و ۲۹۲؛ جوهری، بی تا: ۴۸-۴۹؛ طوسی، ۱۴۲۵: ۲۹۷-۲۹۸).

آثار ابن جنید اسکافی: به نظر می‌رسد کتاب *إزالة الران عن قلوب الأخوان فی معنی الغیبة* از ابن جنید اسکافی درباره غیبت امام عصر (عج) است و نه گناه غیبت زیرا وی کتابی به نام *التحیر* هم دارد. مؤلف ظاهراً با نگارش این کتاب قصد زدودن هر گونه شک و وسوسه درباره غیبت امام‌زمان (عج) را داشته است. این که منظور از این عنوان، زدودن سیاهی گناه غیبت از قلب‌ها باشد، قدری بعید است زیرا صرف بیان معنای غیبت چنین اثری ندارد. نکته دیگر این که هیچ کتاب مستقلی درباره گناه غیبت در بین آثار شیعیان پنج قرن اول شناسایی نشده است اما تألیف درباره غیبت امام زمان (عج) در دوره‌های غیبت صغری و کبری متعدد است.

آثار ابوالقاسم کوفی: کتاب *ابان حکم الغیبة* از ابوالقاسم کوفی را کتابی درباره غیبت صاحب‌الزمان (عج) دانسته‌اند (رفاعی، ۱۳۷۱: ۸۱/۹) اما ابتدای نام این کتاب در *رجال نجاشی* تصحیح شبیری زنجانی ابان آمده و همچنین در برخی نسخ خطی فهرست نجاشی

مانند نسخه خطی تبریز و نسخه شماره ۱۳۰۱ کتابخانه ملی که احتمالاً در قرن یازدهم هجری نوشته شده است (درباره این نسخه نک. انوار، ۱۳۵۷: ۲۸۶/۹)، آیان آمده است. آیان و ابّان به ترتیب به معنای چه وقت و در حین است و با حکم غیبت چندان تناسب ندارد. بیشتر احتمال دارد که آیان در اصل ابّان بوده باشد به معنای توضیح و روشنگری که در این صورت می‌تواند هم درباره گناه غیبت باشد و هم درباره غیبت صاحب‌الزمان (عج). از آنجا که کتاب مستقلاً درباره گناه غیبت در پنج قرن اول در بین شیعه به دست نیامد به نظر می‌رسد مراد از غیبت معنای دوم باشد؛ چنان که در معجم ما کتب عن الرسول و اهل البيت صلوات الله عليهم نیز همین در نظر گرفته شده است. به علاوه ابوالقاسم کوفی از غالیان بوده و فهرست آثارش که نجاشی آورده (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۶۵-۲۶۶) نشان دهنده دغدغه او در مسائل کلامی و اعتقادی و از آن جمله مهدویت است چنان که در فهرست آثارش، آثاری درباره امامت، ردیه بر زیدیه و اسماعیلیه و نیز کتابی با عنوان الاوصیاء دیده می‌شود که پیش از این درباره مهدوی بودن کتاب‌هایی با عنوان الاوصیاء سخن گفتیم.

آثار عبیدالله بن عبدالله سُدّآبادی: پیش‌تر اشاره شد که سُدّآبادی در کتاب المقنع فی الامامه خود به مهدی (ع) نیز پرداخته است. در بحثی از همین کتاب، مؤلف به کتاب التاج الشرفی خود نیز اشاره می‌کند که در آن به دلایلی در اثبات صاحب‌الزمان پرداخته است (سُدّآبادی، ۱۴۱۴: ۱۵۱). سُدّآبادی از متکلمان شیعه در قرن پنجم و هم‌عصر سیدمرتضی است که البته در مورد وی اطلاعات زیادی در دسترس نیست (درباره وی نک. غفوری، ۱۳۹۶: ۲۲۵/۳).

سایر آثار: تقریب‌المعارف کتابی کلامی و در موضوع اصول اعتقادات، نوشته شیخ تقی‌الدین ابوالصلاح حلبی (متوفای ۴۴۷ ق) از شاگردان سیدمرتضی و شیخ‌طوسی است (برای آشنایی با وی نک. پاکتچی، ذیل ابوالصلاح حلبی). حلبی در این کتاب به پاره‌ای مباحث ابتکاری پرداخته که تا عصر او مطرح نبوده است، از جمله موضوع تکلیف و مباحث گوناگون درباره امامت با استناد به قرآن و احادیث (برای آشنایی بیشتر با کتاب تقریب‌المعارف نک. حائری، ۱۳۹۱: ۲۵۵-۲۶۰). در این کتاب از نیمه اول قرن پنجم، مباحث مهم و نسبتاً مفصلی درباره امام‌عصر (عج) آمده است (نک. حلبی، ۱۴۰۴: ۴۱۳-۴۱۴).

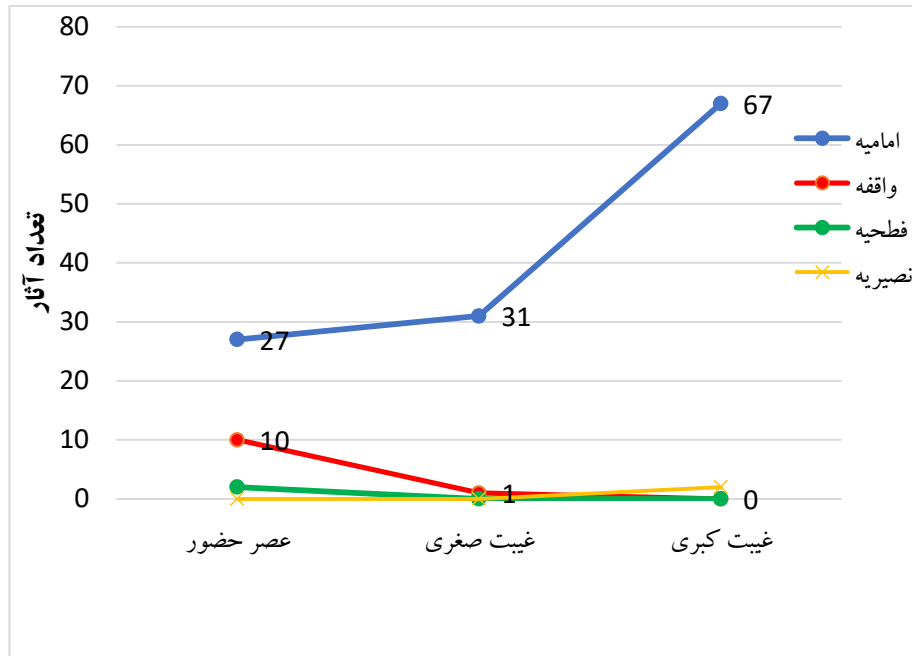
۴۵۹؛ حائری، ۱۳۹۱: ۲۶۹-۲۷۳).

حسین بن عبدالوهاب شعرانی صاحب کتاب *عیون المعجزات* است و نسبت این کتاب به سیدمرتضی درست نیست (نک. حر عاملی، بی تا: ۳۶۵/۲؛ افندی، ۱۴۱۰: ۲۰۱). با توجه به نسخه‌ای که در کازرون از این کتاب یافت شده و تألیف آن را مربوط به تاریخ ۴۴۸ ق ذکر کرده، مؤلفش از علمای قرن پنجم بوده است. در قرون اولیه از شعرانی در فهرست‌ها و کتب رجال یاد نشده و شهرت نداشته است،^۱ اما افندی از طریق دیدن دو نسخه از کتاب او در کازرون اطلاعاتی درباره وی به دست آورده است (افندی، ۱۴۳۱، ۱۲۳/۲-۱۲۹ و ۳۵۵/۳-۳۶۱). در این مقاله از این جهت به این کتاب اشاره شده که شعرانی، انتهای کتاب خود را به صاحب‌الزمان اختصاص داده است (ابن عبدالوهاب، بی تا: ۱۳۸-۱۴۶) و گر نه آثار معجزه‌نگاری لزوماً داخل در موضوع این پژوهش قرار نمی‌گیرند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

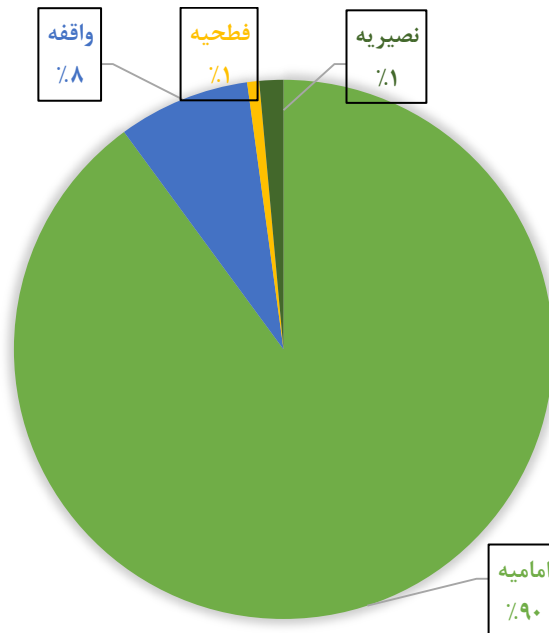
در این پژوهش بر اساس گونه‌شناسی جامع ۱۴۱ اثر مهدوی امامیه تا قرن پنجم در سه محور موضوع تالیفات، مذهب نگارندگان و زمان نگارش اثر مشخص شد با وجود اینکه بیش از یک چهارم آثار عصر حضور، متعلق به جریان واقفه است، اما آثار مهدوی بدنه اصلی امامیه را نمی‌توان برگرفته از آثار واقفه دانست، زیرا آنان خود پیش و بیش از واقفه در این زمینه فعال بوده‌اند و آثارشان در این حوزه چیزی نزدیک به سه برابر آثار واقفی‌هاست. به علاوه، بعد از عصر حضور، آمار آثار امامیه قطعیه با یک رشد طبیعی، از ۲۷ به ۳۱ اثر رسیده اما تنها شاهد یک کتاب مهدوی از واقفه هستیم که خود گویای زوال علمی آنان است. در دوره غیبت کبری در کنار امامیه قطعیه، دو تألیف مهدوی از غلات نصیریه نیز دیده می‌شود و دیگر از واقفی‌ها و آثارشان هیچ خبری نیست (نمودار ۴).

۱. جالب آن که در کتاب وی نیز نقلی از آثار نعمانی، صدوق و مفید دیده نمی‌شود (نک. صفری‌فروشانی، ۱۳۸۵: ۱۶۴-۱۶۷).

نمودار ۴: تطور نگارش آثار (صریح و ضمنی) مهدویت در امامیه تا قرن پنجم

در این پژوهش، در کنار آثاری که صراحتاً و به‌طور خاص درباره مهدویت نوشته شده‌اند، انواع گونه‌های آثاری که به‌طور ضمنی به مهدویت پرداخته‌اند نیز شناسایی شدند که عبارت‌اند از: کتب ملاحم، کتب الاوصیاء، کتبی درباره اثنی عشر، کتب عددالائمہ، کتب درباره نواب اربعه و برخی کتب با عنوان الامامہ. البته پرداختن به مهدویت به‌طور ضمنی اختصاص به این گونه‌ها نداشت و در یک کتاب معجزه‌نگاری و یک کتاب فرقه‌شناسی هم طرح شده بود. به علاوه پرکارترین مؤلفان امامیه در حوزه مهدویت نیز شناسایی شدند که عبارتند از: فضل بن شاذان، صدوق، مفید، سیدمرتضی و طوسی. در میان واژه‌های تکرار شونده در نام آثار مهدوی واژه «الغیۃ» پربسامدترین است (نک. پیوست) که بیانگر اهمیت این گفتمان در میان امامیه خصوصاً امامیه قطعیه است.

نمودار ۵: آثار (صریح و ضمنی) مهدویت در امامیه تا قرن پنجم

نمودار ۵ بیانگر آثار فرق مختلف در کل دوره مورد نظر این تحقیق است که به وضوح بیانگر گستردگی آثار بدنه اصلی امامیه است. با تشکر از مرکز پژوهشی پویافکر که حامی این پروژه بوده است.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Saeed Tavousi
Masrour

Mahdieh Pakravan
Zahra Salarian

 <http://orcid.org/4417-3277-0003-0000>

 <http://orcid.org/0009-0003-1820-1337>

 <http://orcid.org/0009-0000-6525-5723>

پیوست:

ردیف	اثر	نام اشهر	عصر حضور	غیبت صغری	غیبت کبری	دوره نامعلوم	امامیه قطعی	فطحیه	واقعه	نصیریه	ضمنی (ض)	صریح (ص)	موجود مفقود
۱	اثبات الرجعه	فضل بن شاذان نیشابوری	☐				☐				ص	☐	
۲	اخبارالقائم	علان کلینی رازی		☐			☐				ص	☐	
۳	اخبارالمهدی	عبدالعزیز بن یحیی جلودی		☐			☐				ص	☐	
۴	اخبارالوکلاءالأربعة/ اخبارالابواب	ابن نوح سیرافی			☐		☐				ص	☐	
۵	اخبارابی عمرو وابی جعفرالعمریین	هبه الله بن احمد بن محمد کاتب (ابن برنیه)			☐		☐				ص	☐	
۶	اخبار وکلاءالأئمةالأربعة	ابن عیاش جوهری			☐		☐				ص	☐	
۷	اصل عباد بن یعقوب رواجنی	ابوسعید عباد عصفری	☐				☐				ض	☐	
۸	اعتقاداتالامامیه	شیخ صدوق			☐		☐				ض	☐	
۹	الارشاد	شیخ مفید			☐		☐				ض	☐	
۱۰	الاستنصارفی النص علی الأئمةالاطهار / ما جاء علی عددالاثنی عشر	محمد بن علی الکراجکی			☐		☐				ض	☐	
۱۱	الاشقیه فی معانی الغیبه	حسن بن حمزه مرعشی علوی طبری			☐		☐				ض	☐	
۱۲	الاوصیاء	ابوالقاسم علی بن احمد کوفی			☐		☐				ض	☐	

ردیف	اثر	نام اشهر	عصر حضور	غیبت صغری	غیبت کبری	دوره نامعلوم	امامیه قطعی	فطحیه	واقفه	نصیریّه	ضمنی (ض)	صریح (ص)	موجود مفقود
۱۳	الاوصیاء	علی بن محمد بن زیاد صیمری		☐			☐				ض		☐
۱۴	الاوصیاء	محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی			☐		☐				ض		☐
۱۵	الاوصیاء (کتاب الانبیاء والاوصیاء من آدم الی مهدی(ع))	ابن ابی العزاقر شلمغانی		☐			☐				ض		☐
۱۶	الایضاح	فضل بن شاذان نیشابوری	☐				☐				ض		☐
۱۷	الإمامة والتبصرة من الحيرة	علی بن الحسین بن موسی بن بابویه		☐			☐				ص		☐
۱۸	الایضاح فی الإمامة والغیبه	شیخ مفید			☐		☐				ص		☐
۱۹	البرهان علی صحّة طول عمر صاحب الزمان(ع) (در کتاب کنزالفوائد)	محمد بن علی الکراجکی			☐		☐				ص		☐
۲۰	التاج الشرفی فی معجزات النبی و دلائل أمير المؤمنين والأئمة علیه و علیهم السلام	عبیدالله بن عبدالله سُدّ آبادی			☐		☐				ض		☐
۲۱	التحیر	ابن جنید اسکافی			☐		☐				ص		☐
۲۲	الجوابات فی خروج [الامام] المهدی	شیخ مفید			☐		☐				ص		☐

ردیف	اثر	نام اشهر	عصر حضور	غیبت صغری	غیبت کبری	دوره نامعلوم	امامیه قطعی	فطاحیه	واقعه	تفسیریه	ضمیمه (ض)	صریح (ص)	موجود مفقود
	العلیه السلام (رساله اول-دوم-چهارم)												
۲۳	الحجۃ فی ابطاء القائم	محمد بن بحر رهنی سجستانی		☐			☐					ص	☐
۲۴	الحجج والبراهین فی امامه امیر المؤمنین و اولاده الاحد عشر ائمه الدین	عبدالباقی بن محمد بن عثمان			☐		☐				ض		☐
۲۵	الرجعه	حسن بن علی بن ابی حمزه بطنانی	☐						☐			ص	☐
۲۶	الرجعه	شیخ صدوق			☐		☐					ص	☐
۲۷	الرجعه	فضل بن شاذان نیشابوری	☐				☐					ص	☐
۲۸	الرد علی من أنکر الاثنی عشر و معجزاتهم	محمد بن بحر رهنی سجستانی		☐			☐				ض		☐
۲۹	الرساله الأولى فی الغیبه	شیخ صدوق			☐		☐					ص	☐
۳۰	الرساله الثالثه (فی الغیبه)	شیخ صدوق			☐		☐					ص	☐
۳۱	الرساله الثانيه (فی الغیبه)	شیخ صدوق			☐		☐					ص	☐
۳۲	الزیاده المكمل بها کتاب المقنع (تكملة كتاب المقنع فی الغیبه)	شیخ مرتضی			☐		☐					ص	☐
۳۳	السرالمکتوم إلى الوقت المعلوم	شیخ صدوق			☐		☐					ص	☐

ردیف	اثر	نام اشهر	عصر حضور	غیبت صغری	غیبت کبری	دوره نامعلوم	امامیه قطعی	فطحیه	واقفه	نصیری	ضمنی (ض)	صریح (ص)	موجود مفقود
۳۴	الشفاء والجلاء فی الغیبه	احمد بن علی بن خضیب رازی			☐		☐				ص	☐	
۳۵	الصفه فی الغیبه علی مذاهب الواقفه	عبدالله بن جبله بن حیان کنانی	☐						☐		ص	☐	
۳۶	العقائد الجعفریه/ رسائل العشر	ابو جعفر محمد بن حسن طوسی			☐		☐				ض	☐	
۳۷	الغیبه و کشف الحیره	سلامه بن محمد بن اسماعیل		☐			☐				ص	☐	
۳۸	الغیبه و کشف الحیره	محمد بن احمد بن عبدالله قضاة صفوانی اسدی			☐		☐				ص	☐	
۳۹	الغیبه والحیره	عبدالله بن جعفر حمیری		☐			☐				ص	☐	
۴۰	الغیبه و ذکر القائم علیه السلام	حسن بن محمد بن یحیی/ معروف بابن اخی طاهر			☐		☐				ص	☐	
۴۱	الغیبه	ابراهیم بن صالح انماطی اسدی	☐						☐		ص	☐	
۴۲	الغیبه	ابراهیم بن اسحاق احمری نهاوندی		☐			☐				ص	☐	
۴۳	الغیبه	ابن ابی العزافر شلمغانی		☐			☐				ص	☐	
۴۴	الغیبه	ابن ابی زینب نعمانی			☐		☐				ص	☐	
۴۵	الغیبه	ابن جندی			☐		☐				ص	☐	
۴۶	الغیبه	ابو بکر محمد بن		☐			☐				ص	☐	

ردیف	اثر	نام اشهر	عصر حضور	غیبت صفوی	غیبت کبری	دوره نامعلوم	امامیه قطعی	فطاحیه	واقعه	تفسیریه	ضمیمه (خ)	صریح (ص)	موجود مفقود
		قاسم											
۴۷	الغیبه	ابو جعفر محمد بن حسن طوسی			☐		☐					ص	☐
۴۸	الغیبه	حسن بن علی بن ابی حمزه بطائنی	☐						☐			ص	☐
۴۹	الغیبه	حسن بن محمد بن سماعة	☐						☐			ص	☐
۵۰	الغیبه	حنظله بن زکریا تمیمی		☐			☐					ص	☐
۵۱	الغیبه	عبد الوهاب المادرائی				☐	☐					ص	☐
۵۲	الغیبه	عبیس (عباس) بن هشام ناشری اسدی عراقی	☐				☐					ص	☐
۵۳	الغیبه	علی بن حسن بن علی بن فضال	☐					☐				ص	☐
۵۴	الغیبه	علی بن حسن جرمی / معروف به طاطری	☐						☐			ص	☐
۵۵	الغیبه	علی بن محمد بن علی بن عمر بن رباح سوّاقی قلّاء		☐					☐			ص	☐
۵۶	الغیبه	علی بن مهزیار اهوازی	☐				☐					ص	☐
۵۷	الغیبه	علی بن عمر الاعرج	☐						☐			ص	☐
۵۸	الغیبه	محمد بن زید بن			☐		☐					ص	☐

ردیف	اثر	نام اشهر	عصر حضور	غیبت صغری	غیبت کبری	دوره نامعلوم	امامیه قطعیه	فطاحیه	واقعه	تفسیریه	ضمنی (ض)	صریح (ص)	موجود مفقود
		علی فارسی											
۵۹	الغیبه	محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی			☐		☐				ص	☐	
۶۰	الغیبه	مظفر بن علی بن حسین حمدانی قزوینی			☐		☐				ص	☐	
۶۱	الفتن	حسن بن علی بن ابی حمزه بطائنی	☐						☐		ض	☐	
۶۲	الفتن والملاحم	جعفر بن محمد بن مالک		☐			☐				ض	☐	
۶۳	الفرج فی الغیبه	محمد بن علی بن الفضل بن تمام دهقان			☐		☐				ص	☐	
۶۴	الفصول المختاره	شیخ مفید			☐		☐				ض	☐	
۶۵	القائم	علی بن مهزیار اهوازی	☐				☐				ص	☐	
۶۶	القائم الصغیر	حسن بن علی بن ابی حمزه بطائنی	☐						☐		ص	☐	
۶۷	القائم علیه السلام	فضل بن شاذان نیشابوری	☐				☐				ص	☐	
۶۸	الکافی (کتاب الحجّه)	ابو جعفر محمد بن یعقوب الکلینی		☐			☐				ض	☐	
۶۹	المسائل العشره فی الغیبه/ الفصول العشره فی الغیبه	شیخ مفید			☐		☐				ص	☐	
۷۰	المسئله فی مولد	محمد بن الحسن			☐		☐				ص	☐	

ردیف	اثر	نام اشهر	عصر حضور	غیبت صغری	غیبت کبری	دوره نامعلوم	امامیه قطعی	فطاحیه	واقفه	نفسیه	ضمینی (ض)	صریح (ص)	موجود مفقود
	صاحب الزمان [علیه السلام]	بن حمزه الهاشمی الجعفری											
۷۱	المشیخه	حسن بن محبوب	☐				☐				ض		☐
۷۲	المصابیح: المصباح الخامس عشر ذکر الرجال الذین خرجت إلیهم التوقيعات	شیخ صدوق			☐		☐				ص		☐
۷۳	المقالات والفرق	سعد بن عبدالله الأشعری القمی		☐			☐				ض		☐
۷۴	المقنع فی الامامه	عبیدالله بن عبدالله سُدّ آبادی			☐		☐				ض		☐
۷۵	المقنع فی الغیبه	شیخ مرتضی			☐		☐				ص		☐
۷۶	الملاحم	ابراهیم بن حکم بن ظهیر فزاری	☐				☐				ض		☐
۷۷	الملاحم	ابو حنون	☐				☐				ض		☐
۷۸	الملاحم	احمد بن میثم بن ابی نعیم		☐			☐				ض		☐
۷۹	الملاحم	اسماعیل بن مهران	☐				☐				ض		☐
۸۰	الملاحم	حسن بن سعید و حسین بن سعید اهوازی	☐				☐				ض		☐
۸۱	الملاحم	حسن بن علی بن فضال	☐				☐				ض		☐
۸۲	الملاحم	علی بن ابی صالح کوفی بُزْج حناط	☐				☐				ض		☐

ردیف	اثر	نام اشهر	عصر حضور	غیبت صغری	غیبت کبری	دوره نامعلوم	امامیه قطعی	فطاحیه	واقعه	تفسیر به	ضمنی (ض)	صریح (ص)	موجود مفقود
۸۳	الملاحم	علی بن حسن بن علی بن فضال	☐					☐			ض		☐
۸۴	الملاحم	علی بن حسن قاسم یشکری / معروف به ابن طبال		☐			☐				ض		☐
۸۵	الملاحم	علی بن مهزیار اهوازی	☐				☐				ض		☐
۸۶	الملاحم	عمر کی بن علی بوفکی	☐				☐				ض		☐
۸۷	الملاحم	فضل بن شاذان نیشابوری	☐				☐				ض		☐
۸۸	الملاحم	محمد بن ابی عمیر	☐				☐				ض		☐
۸۹	الملاحم	محمد بن احمد بن یحیی اشعری قمی		☐			☐				ض		☐
۹۰	الملاحم	محمد بن اورمه	☐				☐				ض		☐
۹۱	الملاحم	محمد بن حسن صفار قمی		☐			☐				ض		☐
۹۲	الملاحم	محمد بن عباس بن عیسی غاضری	☐						☐		ض		☐
۹۳	الملاحم	محمد بن عبدالله بن مهران کرخی	☐				☐				ض		☐
۹۴	الملاحم	محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی			☐		☐				ض		☐
۹۵	الملاحم/الکبیر	محمد بن حسن	☐				☐				ض		☐

ردیف	اثر	نام اشهر	عصر حضور	غیبت صغری	غیبت کبری	دوره نامعلوم	امامیه قطعیه	قطعیه	واقعه	تفسیریه	ضمینی (ض)	صریح (ص)	موجود مفقود
		جمهور عمی											
۹۶	الموازنه لمن المستبصر فی الامامه اثنی عشر	ابوبکر محمد بن جعفر نحوی مؤدب			☐		☐				ض	☐	
۹۷	المهدی	ابو موسی عیسی بن مهران مستعطف		☐			☐				ص	☐	
۹۸	النقض علی الطلحی فی الغیبه (الرساله سوم)	شیخ مفید			☐		☐				ص	☐	
۹۹	الهدایه فی الاصول والفروع	شیخ صدوق			☐		☐				ض	☐	
۱۰۰	ایان حکم الغیبه	ابوالقاسم علی بن احمد کوفی			☐		☐				ص	☐	
۱۰۱	إزالةالران عن قلوب الاخوان فی معنی الغیبه	ابن جنید اسکافی			☐		☐				ص	☐	
۱۰۲	ترتیب الادله فیما یأزم خصوم الامامیه دفعه عن الغیبه والغائب	احمد بن حسین بن عبدالله مهران آبی (آوه ای)			☐		☐				ص	☐	
۱۰۳	تقریب المعارف	ابوالصلاح حلبی			☐		☐				ض	☐	
۱۰۴	تلخیص الشافی	ابوجعفر محمد بن حسن طوسی			☐		☐				ض	☐	
۱۰۵	جوابات الفارقیین فی الغیبه	شیخ مفید			☐		☐				ص	☐	
۱۰۶	حدو النعل بالنعل	شیخ صدوق			☐		☐				ص	☐	
۱۰۷	حدو النعل بالنعل	فضل بن شاذان	☐				☐				ص	☐	

ردیف	اثر	نام اشهر	عصر حضور	غیبت صغری	غیبت کبری	دوره نامعلوم	امامیه قطعی	فطاحیه	واقعه	تفسیریه	ضمنی (ض)	صریح (ص)	موجود مفقود
		نیشابوری											
۱۰۸	دلائل خروج القائم / علیه السلام / و ملاحم	حسن بن محمد بن احمد صفار		☐			☐				ص	☐	
۱۰۹	دیوان الغریب	حسین بن حمدان خصبی جنبلاتی			☐					☐	ض	☐	
۱۱۰	ذکر کلامه (امام علی ع) فی الملاحم	عبدالعزیز بن یحیی جلودی		☐			☐				ض	☐	
۱۱۱	رساله فی غیبه الحجه / مسئله وجیزه فی الغیبه	شیخ مرتضی			☐		☐				ص	☐	
۱۱۲	رساله کتبتها الی بعض الاخوان تتضمن کلاما فی وجوب الإمامه (در کتاب کنز الفوائد)	محمد بن علی الکراچی			☐		☐				ص	☐	
۱۱۳	رساله هایی در پاسخ ابوالحسن علی بن احمد بشار (در مسئله غیبت)	ابن قبه رازی		☐			☐				ص	☐	
۱۱۴	سیره القائم علیه السلام	معلی بن محمد بصری	☐				☐				ص	☐	
۱۱۵	شرح الاستنصار فی النص علی الائمه الاطهار	محمد بن علی الکراچی			☐		☐				ض	☐	
۱۱۶	صاحب الزمان	محمد بن حسن جمهور عمی		☐			☐				ص	☐	
۱۱۷	صاحب الزمان	محمد بن		☐			☐				ص	☐	

ردیف	اثر	نام اشهر	عصر حضور	غیبت صغری	غیبت کبری	دوره نامعلوم	امامیه قطعی	فطاحیه	واقفه	تفسیریه	ضمینی (ض)	صریح (ص)	موجود مفقود
		اسحاق بن ابی العنبر											
۱۱۸	عددالائمه	اسحاق بن حسن عقرائی کوفی تمار					☐				ض	☐	
۱۱۹	عددالائمه /علیهم السلام/ من حساب الجمل	فارس بن حاتم	☐				☐				ض	☐	
۱۲۰	عددالائمه وما شد علی المصنفین من ذلك	حسین بن عیدالله غضائری					☐				ض	☐	
۱۲۱	علامات آخرالزمان	شیخ صدوق					☐				ص	☐	
۱۲۲	عیون المعجزات	حسین بن عبدالوهاب شعرانی					☐				ض	☐	
۱۲۳	قرب الاسناد الی صاحب الامر	عبدالله بن جعفر حمیری	☐				☐				ص	☐	
۱۲۴	کتاب الآل (الآل فی امامه امیرالمؤمنین والاحد عشر من اولاده)	حسین بن احمد ابن خالویه					☐				ض	☐	
۱۲۵	کتاب فی الغیبه	حسن بن حمزه مرعشی علوی طبری					☐				ص	☐	
۱۲۶	کتاب کبیر فی ذکر من روی من طرق اصحاب الحدیث أن المهدي من	احمد بن محمد بن احمد ابوعلی جرجانی					☐				ص	☐	

ردیف	اثر	نام اشهر	عصر حضور	غیبت صغری	غیبت کبری	دوره نامعلوم	امامیه قطعی	فطاحیه	واقعه	تفسیریه	ضمیمه (ض)	صریح (ص)	موجود مفقود
	ولدالحسین و فیه أخبارالقائم												
۱۲۷	کفایه الاثر فی النص علی الاثمه الاثنی عشر	علی بن محمد خزاز قمی رازی					☐				ض	☐	
۱۲۸	کتاب التنبيه فی الإمامه	اسماعیل بن علی نوبختی		☐			☐				ض	☐	
۱۲۹	کتاب الغوغاء من أصناف الأئمه من المرجئه والقدریه والخوارج فی المتعه والرجعه والمسح علی الخفین و طلاق التقیه	احمد بن داوود بن سعید فزاری جرجانی		☐			☐				ض	☐	
۱۳۰	کتاب فی الغیبه / کتاب الغیبه نجاشی	شیخ مفید			☐		☐				ص	☐	
۱۳۱	کتاب قوله فی قتال أهل القبلة و إنکار الرجعه والأمر بالمعروف	عبدالعزیز بن یحیی جلودی		☐			☐				ض	☐	
۱۳۲	کتاب مختصر فی الغیبه	شیخ مفید			☐		☐				ص	☐	
۱۳۳	کمال الدین و تمام النعمه (الغیبه)	شیخ صدوق			☐		☐				ص	☐	
۱۳۴	ما روی فی عدد الاثمه	محمد بن علی بن الفضل بن تمام دهقان			☐		☐				ض	☐	
۱۳۵	ما سئل عنه الصادق	علی بن یقطین	☐				☐				ض	☐	

ردیف	اثر	نام اشهر	عصر حضور	غیبت صغری	غیبت کبری	دوره نامعلوم	امامیه قطعیه	فطاحیه	واقفه	تفسیریه	ضمنی (ض)	صریح (ص)	موجود مفقود
	علیه السلام من الملاحم												
۱۳۶	ما نزل من القرآن فی صاحب الزمان [علیه السلام]	ابن عیاش جوهری			☐		☐				ص	☐	
۱۳۷	مصباح المتعبد و سلاح المتعبد	ابو جعفر محمد بن حسن طوسی			☐		☐				ض	☐	
۱۳۸	مقتضب الاثر فی عدد الائمة الاثنی عشر	ابن عیاش جوهری			☐		☐				ض	☐	
۱۳۹	نقص کتاب الشهداء ابوزید علوی (در مسئله غیبت)	ابن قبه رازی		☐			☐				ص	☐	
۱۴۰	وقت خروج القائم	محمد بن حسن جمهور عمی	☐				☐				ص	☐	
۱۴۱	هدایة الکبری	حسین بن حمدان خصیبی جنبلائی			☐					☐	ض	☐	

منابع

- طوسی، محمدبن حسن (۱۳۸۲)، *تلخیص الشافی*، قم: محبین، چاپ اول.
- «شیخ مفید و معتزله»، (۱۳۷۱)، حوزه، ش ۵۴، ص ۱۵۹-۱۹۱.
- ابن تیمیه، تقی الدین (۱۴۰۸)، *الفتاوی الکبری*، به کوشش محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن حبان بستی، محمد، *المجروحین من المحدثین والضعفاء والمتروکین*، به کوشش محمود ابراهیم زاید، حلب: دار الوعی، ۱۳۹۶.
- ابن شاذان نیشابوری، فضل (۱۴۳۰)، *الایضاح فی الرد علی سائر الفرق*، به کوشش سید جلال الدین حسینی ارموی، بیروت: مؤسسه التاریخ العربی، چاپ اول.
- ابن شهر آشوب، محمدبن علی (۱۳۸۰)، *معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعۀ و أسماء المصنفین منهم قدیما و حدیثا (تتمۀ کتاب الفهرست للشیخ أبی جعفر الطوسی)*، نجف اشرف: المطبعة الحیدریه، چاپ اول.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۳۶۸)، *فرج المهموم فی تاریخ علماء النجوم*، قم: دار الذخائر، چاپ اول.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۱)، *مهج الدعوات و منهج العبادات*، به کوشش ابوطالب کرمانی و محمدحسن محرر، قم: دار الذخائر، چاپ اول.
- ابن قولویه قمی، جعفر بن محمد (۱۳۵۶)، *کامل الزیارات*، به کوشش عبدالحسین امینی تبریزی، نجف: المطبعة المرتضویه.
- ابن ماجه قزوینی، محمد بن یزید (بی تا)، *سنن*، به کوشش محمد فؤاد عبد الباقي، دار احیاء الکتب العربیه.
- ابو الصلاح حلبی، تقی بن نجم (۱۴۰۴)، *تقریب المعارف*، به کوشش فارس تبریزیان (حسون)، قم: الهادی.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین (۱۳۸۵)، *مقاتل الطالبیین*، چاپ کاظم مظفر، نجف: منشورات مکتبه الحیدریه.
- ابوسعید عصفری، عباد (۱۴۲۳)، *اصل، در: الاصول الستۀ عشر*، به کوشش ضیاء الدین محمودی، نعمت الله جلیلی و مهدی غلام علی، قم: دار الحدیث.

ابوطالب هارونی، یحیی بن حسین (۱۳۸۷)، *الافاده فی تاریخ الائمه الساده*، به کوشش محمد کاظم رحمتی، تهران: میراث مکتوب.

اثبات الوصیه للامام علی بن ابی طالب، (۱۳۸۴). قم: انصاریان، چاپ سوم.
احمد بن حنبل (۱۴۳۰)، *فضائل الصحابه*، به کوشش وصی الله بن محمد عباس، قاهره: دار ابن الجوزی.

اذکایی، پرویز (سپیدمان) (۱۳۹۳)، *کتاب های «الامامه»*، در: مرزبان فرهنگ: جشن نامه دانشور فرهنگیار، سید محمود مرعشی نجفی، تهران: خانه کتاب، کانون نویسندگان قم.

افندی، عبدالله بن عیسی بیگ (۱۴۱۰)، *تعلیقہ امل الامل*، به کوشش احمد حسینی اشکوری، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، چاپ اول.

افندی، عبدالله بن عیسی بیگ (۱۴۳۱)، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، به کوشش احمد حسینی اشکوری، بیروت: مؤسسه التاریخ العربی، چاپ اول.

امین، حسن (۱۴۰۹)، *مستدرکات اعیان الشیعہ*، بیروت: دار التعارف للمطبوعات.
انصاری، «ابن رستم طبری، متکلمی امامی با گرایشات معتزلی که نمی تواند نویسنده الايضاح باشد»، در: <https://ansari.kateban.com/post/2676>

انصاری، حسن (۱۳۹۴)، «کتاب الايضاح؛ متنی از نیمه سده سوم قمری و بازتاب اندیشه های امامیه در آن (۱)»، در: <https://ansari.kateban.com/post/2663>

انصاری، حسن (۱۳۹۴)، ذیل «ابن رستم طبری، متکلمی امامی با گرایشات معتزلی که نمی تواند نویسنده الايضاح باشد»، در <https://ansari.kateban.com/post/2676>

انصاری، حسن (۱۳۹۵)، «نسخه کتاب المعیار والموازنه فضل بن شاذان نیشابوری»، در: <https://ansari.kateban.com/post/1215>

انوار، سید عبدالله (۱۳۵۷)، فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی، تهران: انتشارات کتابخانه ملی.
آجری، محمد بن حسین بن عبدالله (۱۴۲۰)، *الشریعہ*، به کوشش عبد الله بن عمر بن سلیمان الدمیجی، ریاض: دار الوطن.

آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳)، *الذریعه الی تصانیف الشیعہ*، به کوشش علی نقی منزوی و احمد منزوی، بیروت: دار الأضواء، چاپ سوم.

آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۳۰)، *طبقات أعلام الشیعہ*، بیروت: دار إحياء التراث العربی، چاپ اول.

بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۰۷)، صحیح، به کوشش مصطفی دیب البغا، یمامه / بیروت: دار ابن کثیر.

بخاری، محمد بن اسماعیل، *التاریخ الکبیر*، به کوشش سید هاشم ندوی و دیگران، حیدرآباد دکن: دائرة المعارف العثمانیة، ۱۳۶۰.

پاکتچی، احمد (۱۳۸۳)، «ابن حمزه، شریف حسن»، در: *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر محمد کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۳.

پاکتچی، احمد (۱۳۸۵)، «ابن شاذان، ابو محمد»، در: *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر محمد کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴.

پاکتچی، احمد (۱۳۷۹)، «ابو الصلاح حلبی»، در: *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر محمد کاظم موسوی بجنوردی، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۹.

ترمذی، محمد بن عیسی (۱۹۹۸)، سنن، به کوشش بشار عواد معروف، بیروت: دار الغرب الاسلامی. جاسم حسین (۱۳۸۵)، *تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم (عج)*، ترجمه سید محمد تقی آیت اللهی، تهران: امیر کبیر.

جوهری، احمد بن محمد (بی تا)، *مقتضب الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر*، قم: انتشارات طباطبایی، چاپ اول.

حائری، سید حسین (۱۳۹۱)، «معرفی کتاب تقریب المعارف»، امامت پژوهی، ش ۶، ص ۲۵۵-۲۷۵. حر عاملی، محمد بن حسن (بی تا)، *أمل الآمل فی علماء جبل عامل*، به کوشش احمد حسینی اشکوری، بغداد: مکتبة الأندلس، چاپ اول.

حسین بن عبد الوهاب (بی تا)، *عیون المعجزات*، قم: مکتبة الداوری، چاپ اول. حکیم، حسن عیسی (۱۴۳۵)، *الشیخ النجاشی*، کربلا: مرکز کربلاء للدراسات والبحوث. حلّی، حسن بن یوسف (۱۴۰۲)، *رجال (خلاصة الاقوال فی معرفة الرجال)*، به کوشش سید محمد صادق بحر العلوم، قم: الشریف الرضی.

خزاز قمی، علی بن محمد (۱۴۰۱)، *کفایة الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر*، قم: بیدار. خواجوی، محمد اسماعیل (۱۴۱۱)، *رساله فی أقل المدة بین العمرین*، در: *الرسائل الفقہیة*، به کوشش سید مهدی رجائی، قم: دار الکتاب الاسلامی.

خویی، سید ابو القاسم، *معجم رجال الحدیث وتفصیل طبقات الرواة*، ۱۴۱۳. دارقطنی، علی بن عمر، *الانزاعات*، به کوشش ابو عبد الرحمن مقبل بن هادی وداعی، بیروت: دار

الکتب العلمیة، ۱۴۰۵.

ذاکری، محمدتقی (۱۳۹۷)، *زندگی فرهنگی-سیاسی شلمغانی از استقامت تا انحراف*، قم:

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی. ۲۷۰

راد، علی، عزیزی، سعید (۱۳۹۹)، «تحلیل گفتمان مهدویت، در احادیث حسن بن محبوب»، *انتظار*

موعود، ش ۷۰، ص ۳۳-۵۸.

رضوی، رسول (۱۳۸۶). «حوزه علمیه کوفه و تالیفات پیرامون مهدویت»، *مشرق موعود*، س ۱، ش

۱، ص ۷۳-۸۰.

رفاعی، عبدالجبار (۱۳۷۱)، *معجم ما کتب عن الرسول و أهل البيت صلوات الله علیهم*، تهران:

سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.

زادهوش، محمدرضا (۱۳۸۱)، «رجعت»، *کتاب ماه دین*، ش ۶۲، ص ۷۲-۸۱.

سدآبادی، عبیدالله بن عبدالله (۱۴۱۴)، *المقنع فی الامامة*، به کوشش شاکر شیع، قم: مؤسسه النشر

الاسلامی، چاپ اول.

سید مرتضی، علی بن حسین موسوی (۱۳۷۷)، *تنزیه الانبیاء علیهم السلام*، قم: دار الشریف الرضی،

چاپ اول.

سید مرتضی، علی بن حسین موسوی (۱۴۰۵)، *رسائل الشریف المرتضی*، به کوشش سید مهدی

رجائی، قم: دار القرآن الکریم.

سیستانی، سید محمدرضا (۱۴۳۷)، *قبسات من علم الرجال*، به کوشش سید محمد بکاء، بیروت: دار

المؤرخ العربی.

شاشی، هیثم بن کلیب (۱۴۱۰)، *المسند*، به کوشش محفوظ الرحمن زین الله، مدینه منوره: مکتبه

العلوم و الحکم، چاپ اول.

شجری، یحیی بن حسین بن اسماعیل بن زید حسنی جرجانی مشهور به المرشد بالله (۱۴۲۹)، *الامالی*

الاثنینیه، به کوشش عبد الله بن حمود عزى، صنعا: مؤسسه الامام زید بن علی (ع) الثقافیه.

صدوق، محمد بن علی (۱۳۶۲)، *الخصال*، به کوشش علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین، چاپ

اول.

صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۸)، *عیون اخبار الرضا*، تهران: نشر جهان، چاپ اول.

صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۵)، *علل الشرایع*، قم: کتاب فروشی داوری، چاپ اول.

صدوق، محمد بن علی (۱۳۹۵ ق). *کمال الدین و تمام النعمه*، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران:

اسلامیه، چاپ دوم.

صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق)، کتاب من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم.

صدوق، محمد بن علی (۱۴۱۴)، اعتقادات الایمائیة، قم: کنگره شیخ مفید، چاپ دوم.
صفری فروشانی، نعمت الله (۱۳۸۰)، «غلو»، زیر نظر علی اکبر رشاد، دانشنامه‌ی امام علی (ع)، تهران: مرکز نشر آثار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول.
صفری فروشانی، نعمت الله (۱۳۸۵)، «حسین بن عبدالوهاب و عیون المعجزات»، علوم حدیث، ش ۴۲، ص ۱۵۶-۱۶۸.

طاوسی مسرور، سعید، جعفریان، رسول (۱۳۹۷)، «بازپژوهی حیات علمی ابو العباس نجاشی و بررسی وثاقت وی»، کتاب قیم، ش ۱۹، ص ۳۳۹-۳۶۶.

طباطبایی یزدی، سید عبدالعزیز (۱۳۸۵)، «کتاب شناسی گزیده آثار دانشمندان اهل تسنن درباره امام مهدی (عج): آثار غیر مشهور یا غیر موجود»، ترجمه حمید سلیم گندمی، سفینه، س ۳، ش ۱۱، ص ۷۷-۸۸.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷)، تاریخ، به کوشش محمد ابو الفضل ابراهیم، بیروت: دار التراث.
طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲)، جامع البیان (تفسیر)، بیروت: دار المعرفة.
طوسی، محمد جعفر (۱۴۲۰)، رجال الشیعة فی اسانید السنه، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن (۱۴۰۷-ب)، تهذیب الاحکام، به کوشش سید حسن موسوی خراسان، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن (۱۴۱۴-الف)، الامالی، قم: دار الثقافه.
طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷-الف)، الشافی فی الایمائه، به کوشش فاضل حسینی میلانی، تهران: مؤسسه الصادق (ع).

طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱-الف)، العقائد الجعفریه، قم: دفتر تبلیغات، چاپ اول.
طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱-ب)، مصباح المتعبد وسلاح المتعبد، بیروت: مؤسسه فقه الشیعه.
طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴-ب)، کتاب الخلاف، به کوشش سید علی خراسانی، سید جواد شهرستانی و مهدی طه نجف، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.

طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴-پ)، الرسائل العشر، قم: جامعه مدرسین، چاپ دوم.
طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۰)، فهرست کتب الشیعه و اصولهم و اسماء المصنفین و اصحاب

- الاصول، قم: مکتبه المحقق الطباطبائی، چاپ اول.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۵)، الغیبه، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه، چاپ سوم.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۲۷)، رجال، به کوشش جواد قیومی اصفهانی، جامعه المدرسین فی الحوزة العلمیه بقم، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ سوم.
- عبودی نصار، عمار (۱۴۳۰)، اخبار الملاحم والفتن و اثرها فی العقلیه العربیه والاسلامیه حتی نهائیه العصر الاموی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- عزی، عبدالله بن حمود (۱۴۲۲)، بغیة الطالب فی تراجم رجال امالی ابی طالب، در: ابو طالب هارونی، تیسیر المطالب فی امالی ابی طالب، ترتیب جعفر بن احمد بن عبد السلام بهلولی یمانی، به کوشش عبد الله بن حمود عزی، صنعا: مؤسسه الامام زید بن علی (ع) الثقافیه.
- علوی، سید عبدالهادی (۱۴۴۱)، «کتاب اثبات الوصیه للمسعودی ام للشلمغانی؟»، الخزائن، س ۴، ش ۷، سال چهارم، ص ۶۶-۱۷۲.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ ق). تفسیر، به کوشش هاشم رسولی محلاتی، تهران: المطبعة العلمیه، چاپ اول.
- غفوری، محمد (۱۳۹۶)، «عبیدالله - سُد آبادی»، در: فرهنگ نامه مؤلفان اسلامی، ج ۳، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول.
- فرخی، مهدی، معارف، مجید، فقهی زاده، عبدالهادی (۱۴۰۰)، «موجودیت خارجی کتاب اثبات الرجعه فضل بن شاذان نیشابوری با تأکید بر نقل روایات کتابش در آثار متأخر از او»، شیعه پژوهی، س ۷، ش ۲۰، ص ۲۲۹-۲۵۳.
- قبادی، مریم و مهدوی راد، محمد علی (۱۳۸۶)، «بازشناسی اندیشه ی غلو»، مطالعات اسلامی، ش ۷۸، ص ۱۰۹-۱۴۴.
- قمی، علی بن ابراهیم [منسوب] (۱۳۶۳)، تفسیر، به کوشش سید طیب موسوی جزایری، قم: دار الکتاب، چاپ سوم.
- قندهاری، محمد (۱۳۹۲)، «حدیث شهادت خضر بر دوازده امام: بررسی اصالت و نحوه انتقال از اصول اولیه به جوامع حدیثی»، امامت پژوهی، س ۳، ش ۱۲، ص ۲۱۷-۲۵۳.
- کلبرگ، اتان (۱۳۷۱)، کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، ترجمه سید علی قرائی و رسول جعفریان، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
- کلبرگ، اتان (۱۳۸۵)، «موسی کاظم»، در: تصویر امامان شیعه در دائره المعارف اسلام، زیر نظر

- محمود تقی‌زاده داوری، قم: مؤسسه شیعه‌شناسی.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷)، *الکافی*، به کوشش علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گرامی، سید محمدهادی (۱۳۹۱)، *نخستین مناسبات فکر تشیع: بازخوانی مفهوم غلو در اندیشه جریان‌های متقدم امامی*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع)، چاپ اول.
- گرچی، ابو القاسم (۱۳۸۵)، *تاریخ فقه و فقهها*، تهران: سمت.
- گروهی از پژوهشگران (۱۳۸۹)، «علی-صیمری»، در: *فرهنگ‌نامه مؤلفان اسلامی*، ج ۱، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول.
- محمد اف، قدیر (۱۳۹۰)، *مقایسه تطبیقی اندیشه مهدویت در اسماعیلیه و امامیه*، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)، چاپ اول.
- محمدی ری‌شهری و دیگران، محمد (۱۳۹۳)، *دانشنامه امام مهدی (عج) بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ*، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، چاپ اول.
- محمدی، عبدالکریم (۱۳۸۹)، «حمیدبن‌زیاد»، در: *دانشنامه جهان اسلام*، زیر نظر غلام علی حداد عادل، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ج ۴، ص ۲۲۹-۲۳۰.
- مختاری، بیات (۱۳۸۸)، «کاستی‌های گزارش دائرة المعارف بزرگ اسلامی از محدث والامقام، فضل بن شاذان»، حدیث پژوهی، س ۱، ش ۲، ص ۱۰۵-۱۳۶.
- مزی، یوسف (۱۴۱۳)، *تهذیب الکمال*، به کوشش بشار عواد معروف، بیروت: مؤسسه الرسالة، چاپ چهارم.
- مساح، رضوان (۱۳۹۶)، «ابو العنابس صیمری»، در: *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*، زیر نظر محمد کاظم موسوی‌بجنوردی، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۶، چاپ اول.
- مفید، محمدبن محمدبن نعمان (۱۴۱۳-الف)، *الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد*، قم: کنگره شیخ مفید، چاپ اول.
- مفید، محمدبن محمدبن نعمان (۱۴۱۳-ب)، *الفصول المختارة*، اختیار شریف مرتضی، به کوشش سید علی میر شریفی، قم: کنگره شیخ مفید.
- موحدی، محمدعلی، حشمت‌پور، محمدحسین، رحمان‌ستایش، محمد کاظم (۱۳۹۹)، «باورهای امامتی و مهدویت زیدیه متقدم با تکیه بر بازسازی «اخبار المهدی» ابوسعید رواجنی»، س ۱۰، ش ۱، ص ۱۱۹-۱۵۵.

- موسوی نیا، سعیده سادات، طباطبایی، سید کاظم (۱۳۹۹). «بررسی رویکرد علمای امامی به میراث واقفه در روایات غیبت»، مشرق موعود، س ۱۴، ش ۵۶، ص ۷۱-۹۴.
- مهدی پور، علی اکبر (۱۳۷۵)، کتابنامه حضرت مهدی (ع)، بی جا: مؤسسه چاپ الهادی.
- میر ابوالقاسمی، رقیه (۱۳۷۷)، غلات در دو قرن اول هجری، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی.
- میر عبداللهی، سید محمدحسین (۱۳۹۶)، «علی-سواق»، در: فرهنگ نامه مؤلفان اسلامی، ج ۲، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول.
- نادری، مرتضی (۱۳۹۶). اصالت و اعتبار احادیث غیبت امام دوازدهم (تحلیل انتقادی نظریه وابستگی امامیه به واقفه در احادیث غیبت)، استاد راهنما: حسن طارمی راد، منصور پهلوان محمدعلی، استاد مشاور: عبدالهادی فقهی زاده، مجید معارف، دانشگاه تهران، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دکتری تخصصی.
- نجاشی، ابوالعباس احمدبن علی (۱۴۰۸)، فهرست اسماء مصنفی الشیعه (رجال النجاشی)، به کوشش محمد جواد نائینی، بیروت: دار الاضواء.
- نجاشی، احمدبن علی، فهرست اسماء مصنفی الشیعه (رجال النجاشی)، نسخه خطی با شماره دفتر ۳۱۸۲ (شماره ردیف ۶۰۱)، کتابخانه مرکزی تبریز، به خط: نعمه الله بن حمزه عمیدی حسینی، محرم ۹۸۱ ق.
- نجاشی، احمدبن علی، فهرست اسماء مصنفی الشیعه (رجال النجاشی)، نسخه خطی با شماره ۱۳۰۱، کتابخانه ملی ایران.
- نجاشی، احمدبن علی (۱۳۶۵)، رجال، به کوشش موسی شبیری زنجانی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ ششم.
- ندیم، محمدبن اسحاق (۱۴۳۰)، الفهرست، به کوشش ایمن فؤاد سید، لندن: مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامی.
- نعمانی، ابن ابی زینب محمدبن ابراهیم (۱۳۹۷ ق)، الغیبه، تهران: نشر صدوق، چاپ اول.
- نویختی، حسن بن موسی [منسوب] (۱۳۹۵)، فرق الشیعه، تحقیق محمدباقر ملکیان، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- نوری طبرسی، حسین (۱۴۰۸)، خاتمه مستدرک الوسائل، در: همو، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث.

هالم، هاینس، تشیع، ترجمه محمدتقی اکبری، قم: نشر ادیان، ۱۳۸۵.
یاقوت حموی (۱۹۹۳)، *معجم الادباء*، به کوشش احسان عباس، بیروت: دار الغرب الاسلامی.
همو (۱۳۹۹)، *معجم البلدان*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
یزدانی احمدآبادی، علی (۱۳۹۷)، «درآمدی بر جوهره چیستی و چرائی مهدویت در زبیده»،
مشرق موعود، ش ۴۵/۲، ص ۵۱۳-۵۲۸.

References

Klemm, V. (1984), "Die vier sufara des Zwolften Imam", Wso 15.

References [In Persian]

- Abu al-Salah Halabi, Taqi bin Najm (1983), *the approximation of the encyclopedias, with the efforts of Fars Tabrizian (Hassoun)*, Qom: Al-Hadi. [In Persian]
- Amin, Hassan (1989), *Mustadrakat Eyyan al-Shi'a*, Beirut: Dar al-Ta'araf al-Matbou'at. [In Arabic]
- Ansari, (N.D). "Ibn Rostam Tabari, an Imami theologian with Mu'tazili tendencies who cannot be the author of Al-Aydhah", in: <https://ansari.kateban.com/post/2676>. [In Persian]
- Ansari, Hassan (2014), "The book of explanation; A text from the third half of the lunar century and the reflection of Imami ideas in it (1)", in: <https://ansari.kateban.com/post/2663>. [In Persian]
- Ansari, Hassan (2014), under "Ibn Rostam Tabari, an Imami theologian with Mu'tazili tendencies who cannot be the author of Al-Aydhah", at <https://ansari.kateban.com/post/2676>. [In Persian]
- Ansari, Hassan (2015), "The version of Fazl bin Shazan Nishaburi's Kitab al-Marid and Al-Mowazaneh", at: <https://ansari.kateban.com/post/1215>. [In Persian]
- Anwar, Seyyed Abdullah (1978), *list of manuscripts of the National Library*, Tehran: Publications of the National Library. [In Persian]
- Ajuri, Muhammad bin Hossein bin Abdullah (1999), *Al-Sharia*, by Abdullah bin Umar bin Sulaiman al-Damiji, Riyadh: Dar Al-Watan. [In Arabic]
- Aghabozurg Tehrani, Mohammad Mohsen (1982). *Al-Dhari'a al-Tsanif al-Shi'a*, by the efforts of Ali Naghi Monzavi and Ahmad Manzavi, Beirut: Dar al-Audha, 3rd edition. [In Arabic]
- Aghabozurg Tehrani, Mohammad Mohsen (2008). *Tabaqat al-Alam al-Shia*, Beirut: Dar Ihya al-Trath al-Arabi, first edition. [In Arabic]
- A group of researchers (2010), "Ali-Simari", in: *Dictionary of Islamic Authors*, Vol. 1, Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture, first edition.

- Abul Faraj Esfahani, Ali bin Hossein (2006), *Muqatil al-Talbiyin*, published by Kazem Mozafar, Najaf: Manuscripts of Al-Haydari School. [In Arabic]
- Abu Saeed Asfari, Ibad (2002), *Asl*, in: *Al-Asul al-Sata Ashar*, by the efforts of Ziauddin Mahmoudi, Nematullah Jalili and Mahdi Gholam-Ali, Qom: Dar al-Hadith. [In Persian]
- Abu Talib Haruni, Yahya bin Hossein (2008), *Al-Afada fi Tarikh al-Imam al-Sada*, by Mohammad Kazem Rahmati, Tehran: Miras Maktoub. [In Persian]
- Ali bin Hossein Masoudi (2005), *Proof of the will of Imam Ali bin Abi Talib*. Qom: Ansarian, third edition. [In Persian]
- Ahmad Ibn Hanbal (2008), *The Virtues of Companions*, by the efforts of Wasi Allah Ibn Muhammad Abbas, Cairo: Dar Ibn Al-Jawzi. [In Arabic]
- Azkaei, Parviz (Spitman) (2013), "Al-Imamah" books, in: *Marzban Farhang: Celebration of Daneshvar Farhangyar*, Seyyed Mahmoud Marashi Najafi, Tehran: Khane Ketab, Qom Writers' Center. [In Persian]
- Abudi Nassar, Ammar (2008), *Akhbar al-Malham and al-Fitn and works in Arab and Islamic logic, even the end of the Al-Umayyad era*, Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture. [In Persian]
- Alavi, Seyyed Abd al-Hadi (2019), "The Book of Proving Wills for Mas'udi or Shalmaghani?", *Al-Khazana*, Q4, No. 7, Year 4, pp. 172-66. [In Persian]
- Ayashi, Muhammad bin Masoud (2001). *Tafsir*, by Hashim Rasouli Mahalati, Tehran: Al-Mattabah Al-Alamiya, first edition. [In Persian]
- Bukhari, Muhammad Ibn Ismail (1986), *Sahih*, with the efforts of Mustafa Dib Al Bagha, Yamama / Beirut: Dar Ibn Kathir. [In Arabic]
- Bukhari, Muhammad bin Ismail, al-Tarikh al-Kabir, with the efforts of Seyyed Hashem Nadavi and others, Hyderabad Deccan: Daer al-Ma'arif al-Othmaniya, 1981. [In Arabic]
- Darqutani, Ali bin Umar, (1985). *Al-Alzamat*, by the effort of Abu Abd al-Rahman Muqbal bin Hadi Wadai, Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya. [In Arabic]
- Effendi, Abdullah bin Isabeig (1990), *Taaliqah Amal al-Amal*, edited by Ahmad Hosseini Ashkouri, Qom: Grand Ayatollah Marashi Najafi Public Library (RA), first edition. [In Arabic]
- Effendi, Abdullah bin Isabeig (2009), *Riyad al-Ulama and Hayaz al-Fazla*, edited by Ahmad Hosseini Ashkouri, Beirut: Al-Tarheeh Al-Arabi Foundation, first edition. [In Arabic]
- Farrokhi, Mahdi, Maarif, Majid, Faqhizadeh, Abdul Hadi (2021), "External Existence of Fazl Bin Shazan Neishabouri's Proof of Backwardness

- with Emphasis on Narrations of His Book in His Later Works", *Shia Research*, Vol. 7, Vol. 20, pp. 229-253. [In Persian]
- Gerami, Seyyed Mohammad Hadi (2012), *The First Relationships of Shiite Thought: Rereading the Concept of Hypocrisy in the Thought of the Advanced Imami Currents*, Tehran: Imam Sadiq University (AS), first edition. [In Persian]
- Gorji, Abu al-Qasim (2006), *History of Jurisprudence and Jurisprudence*, Tehran: Samt. [In Persian]
- Ghafouri, Mohammad (2016), "Obaidullah-Sodabadi", in: Dictionary of Islamic Authors, vol. 3, Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture, first edition. [In Persian]
- Haeri, Seyyed Hossein (2013), Introduction to the book of the approximation of knowledge, *Imamate Research*, Vol. 6, pp. 255-275. [In Persian]
- Hora ameli, Muhammad bin Hasan (N.D.), *Amal al-Amal fi Ulema Jabal Amil*, by Ahmad Hosseini Ashkuri, Baghdad: Al-Andalus Library, first edition. [In Arabic]
- Hossein bin Abd al-Wahhab (N.D.), *Eyes of Miracles*, Qom: Al-Davari Library, first edition. [In Persian]
- Hakim, Hassan Isa (2013), *Al-Sheikh Al-Najashi*, Karbala: Karbala Center for Studies and Research. [In Arabic]
- Hali, Hasan bin Youssef (1981), *Rijal (Khalasat al-Aqwal fi Marafah al-Rijal)*, by Seyyed Mohammad Sadiq Bahrul Uloom, Qom: Al-Sharif al-Razi. [In Persian]
- Hallam, Haynes, (2006). *Shi'ism, translated by Mohammad Taghi Akbari*, Qom: Adyan Publishing House. [In Persian]
- Hamo (2019), *Ma'jam Al-Baldan*, Beirut: Dar Ahyaya al-Tarath al-Arabi. [In Arabic]
- Ibn Taymiyyah, Taqi al-Din (1987), *al-Fatawi al-Kubri, with the efforts of Muhammad Abd al-Qader Atta and Mostafa Abd al-Qader Atta*, Beirut: Dar al-Kitab al-Elmiya. [In Arabic]
- Ibn Hibban Basti, Muhammad, (2016). *Al-Majruhin Man Al-Muhadithin Wal-Zafaa Wal-Mitrokin*, by Mahmoud Ebrahim Zayed, Halab: Dar Al-Wai. [In Arabic]
- Ibn Shazan Neishabouri, Fazl (2008), *Al-Aydah Fi Al-Ard Ali Sa'er Al-Furq, by Seyyed Jalaluddin Hosseini Ermoi*, Beirut: Al-Tarikh Al-Arabi Foundation, first edition. [In Arabic]
- Ibn Shahr Ashub, Muhammad bin Ali (2001), *Ma'alim al-Ulama in the list of books of the Shi'a and the names of the scholars among them in the past and in the hadith (Summary of the Book of Al-Fahrest by Sheikh Abi Ja'far al-Tusi)*, Najaf Ashraf: Al-Matababa Al-Haydriya, first edition. [In Arabic]
- Ibn Tawoos, Ali Ibn Musa (1989), *Faraj al-Mahmum fi Tarikh Ulema al-*

- Nujum*, Qom: Dar al-Zhakhar, first edition. [In Arabic]
- Ibn Tawoos, Ali Ibn Musa (1990), *Mahj al-Dawaat and Manhaj al-Ibadat*, edited by Abu Talib Kermani and Muhammad Hasan, editor, Qom: Dar al-Zakhaer, first edition. [In Arabic]
- Ibn Qolwieh Qomi, Jafar bin Muhammad (1977), *Kamel al-Ziyarat*, by the efforts of Abdul Hossein Amini Tabrizi, Najaf: Al-Mattaba Al-Mortazawiyya. [In Arabic]
- Ibn Majah Qazwini, Muhammad Ben Yazid (N.D.), *Sunan*, with the effort of Muhammad Fouad Abdul Baqi, Dar Ahya Kitub al-Arabiya. [In Arabic]
- Jassim Hossein (2006), *Political History of the Absence of the Twelfth Imam (AS)*, translated by Seyyed Mohammad Taqi Ayatollahi, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Johari, Ahmad bin Muhammad (N.D.), *Muqtazab al-Athar fi Nass Ali al-Aima al-Athni Ashar*, Qom: Tabatabai Publications, first edition. [In Persian]
- Khazaz Qomi, Ali ibn Muhammad (1980), *Kifāyat al-athar fī l-naṣṣ ‘alā l-a’immat al-ithnā ‘ashar*, Qom: Bidar. [In Persian]
- Khajui, Muhammad Ismail (1991), *Risal fi Aql al-Muddah bin al-Umartin*, in: *Risal al-Fiqhih*, by Seyyed Mahdi Rajaei, Qom: Dar al-Kitab al-Islami. [In Persian]
- Khoei, Seyyed Abu al-Qasim, (1992). *Majam Rizal al-Hadith and Tafsil Tabaqat Al-Rawat*. [In Persian]
- Kolberg, Ethan (1992), *Ibn Tawus Library and His Life and Works*, translated by Seyyed Ali Qaraei and Rasul Jafarian, Qom: Grand Ayatollah Marashi Najafi Public Library. [In Persian]
- Kolberg, Ethan (2015), "Musa Kazem", in: *The image of Shia imams in the encyclopedia of Islam*, under the supervision of Mahmoud Taghizadeh Davari, Qom: Institute of Shia Studies. [In Persian]
- Koleini, Muhammad Ibn Yaqub (1986), *Al-Kafi*, by Ali Akbar Ghafari, Tehran: Dar Al-Katb al-Islamiya. [In Persian]
- Kandahari, Muhammad (2013), "The Hadith of Khizr's Martyrdom on the Twelve Imams: Investigating its Authenticity and How it was Transferred from Basic Principles to Hadith Communities", *Imamate Research*, Q3, Vol. 12, pp. 217-253. [In Persian]
- Mohammad F., Qadeer (2013), *Comparative Comparison of Mahdist Thought in Ismailiyya and Imamiyya*, Qom: Al-Mustafa International Translation and Publishing Center (PBUH), first edition. [In Persian]
- Mohammadi Rishahri and others, Muhammad (2014), *Encyclopaedia of Imam Mahdi (AS) based on the Qur'an, Hadith and History*, Qom: Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute, first edition. [In Persian]

- Mohammadi, Abdul Karim (2010), *Hamid Ben-Ziyad*, in: *Encyclopaedia of Islam, under the supervision of Gholam Ali Haddad Adel*, Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation, vol. 4, pp. 229-230. [In Persian]
- Mokhtari, Bayat (2009), *Deficits of the report of the great Islamic encyclopedia of Muhaddith al-Maqam*, Fazl bin Shazan, Hadith Research, Vol. 1, No. 2, pp. 105-136. [In Persian]
- Mezi, Youssef (1992), *Tahdeeb al-Kamal, with the effort of Bashar Awad*, Beirut: Al-Risalah Foundation, 4th edition. [In Arabic]
- Masah, Rizwan (2016), "Abu Al-Anbas Saimiri", in: *Big Islamic Encyclopedia, under the supervision of Mohammad Kazem Mousavi Bojnordi*, Tehran: Big Islamic Encyclopedia Center, vol. 6, first edition. [In Persian]
- Mofid, Muhammad bin Muhammad bin Nu'man (1992), *Al-Arshad fi Marafah Hajjullah Ali al-Abad*, Qom: Sheikh Mofid Congress, first edition. [In Persian]
- Mofid, Muhammad bin Muhammad bin Nu'man (1992), *al-Fusul al-Mukhtara, authorized by Sharif Mortaza, with the efforts of Seyyed Ali Mir Sharifi*, Qom: Congress of Sheikh Mofid. [In Persian]
- Movahedi, Mohammad Ali, Heshmatpour, Mohammad Hossein, Rahmansetayesh, Mohammad Kazem (2019), "The Imamate and Mahdavi beliefs of the early Zaidiyyah based on the reconstruction of Abu Saeed Ravajeni's 'Akhbar al-Mahdi'", Q. 10, No. 1, pp. 119-155. [In Persian]
- Mousavinia, Saideh Sadat, Tabatabai, Seyyed Kazem (2019). "Examination of the approach of Imami scholars to the legacy of waqifah in occult traditions", *Mashreq Mo'oud*, p. 14, p. 56, pp. 71-94. [In Persian]
- Mahdipour, Ali Akbar (1996), *Bibliography of Hazrat Mahdi (PBUH)*, Bibai: Al-Hadi Printing Institute. [In Persian]
- Mir Abolqasemi, Ruqiya (1998), *Grains in the first two centuries of the Hijri, Master's thesis*, Tehran: Tarbiat Modares University, Faculty of Humanities. [In Persian]
- Mir Abdullahi, Seyyed Mohammad Hossein (2016), "Ali-Sawaq", in: *Dictionary of Islamic Authors, Volume 2*, Qom: Research Institute of Islamic Culture and Science, first edition. [In Persian]
- Naderi, Morteza (2016). *The Authenticity and Validity of the Absence of the Twelfth Imam (Critical Analysis of the Theory of Imamiyyah's Dependence on Waqifa in Absence Hadiths)*, Supervisor: Hassan Taremi Rad, Mansour Pahlawan Mohammad Ali, Adviser: Abdol Hadi Faqhizadeh, Majid Ma'arif, University of Tehran, Faculty of Theology and Education Islamic, Ph.D. [In Persian]
- Najashi, Abul al-Abbas Ahmed bin Ali (1987), *list of names of authors of Shi'a (Rajal al-Najashi)*, by Mohammad Javad Naini, Beirut: Dar al-

- Azwa. [In Arabic]
- Najashi, Ahmad bin Ali, list of names of Shi'ite authors (Rajal al-Najashi), manuscript with book number 3182 (line number 601), Tabriz Central Library, in the handwriting of: Naamatullah bin Hamza Omid Hosseini, Muharram 981 A.H. [In Persian]
- Najashi, Ahmed bin Ali, list of names of Al-Shi'a authors (Rajal al-Najashi), manuscript number 1301, National Library of Iran. [In Persian]
- Najashi, Ahmed bin Ali (1986), *Rijal*, by Musa Shobeiri Zanjani, Qom: Al-Nashar al-Islami Publishing House, 6th edition. [In Persian]
- Nadeem, Muhammad Ibn Ishaq (2008), *Al-Fahrst*, by Ayman Fouad Seyed, London: Al-Furqan Foundation for Islamic Heritage. [In Arabic]
- Nu'mani, Ibn Abi Zaynab Mohammad Bin Ibrahim (2018), *Al-Ghaibah*, Tehran: Sadouq Publishing House, first edition. [In Persian]
- Nobakhti, Hasan bin Musaa [attributed] (2015), *Farq al-Shi'a*, researched by Mohammad Bagher Malekian, Qom: University of Religions and Religions. [In Persian]
- Nouri Tabarsi, Hossein (1987), *Khatama Mustadrak al-Wasail*, in: *Hamu, Mustadrak al-Wasail*, Qom: Al-Al-Bayt Foundation (AS) Lahiya al-Tratah. [In Persian]
- Pakatchi, Ahmad (2013), *Ibn Hamzah, Sharif Hasan*, in: *The Great Islamic Encyclopedia, under the supervision of Mohammad Kazem Mousavi Bojnourdi*, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia, vol. 3. [In Persian]
- Paktachi, Ahmad (2016), *Ibn Shazan, Abu Mohammad*, in: *The Great Islamic Encyclopedia, under the supervision of Mohammad Kazem Mousavi Bojnordi*, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia, vol. 4. [In Persian]
- Paktachi, Ahmad (2000), *Abul Sallah Halabi*, in: *The Great Islamic Encyclopedia, under the supervision of Mohammad Kazem Mousavi Bojnordi*, Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia, vol. 9. [In Persian]
- Qobadi, Maryam and Mahdavi-Rad, Mohammad Ali (2016), Recognition of the Ghoulish Thought, *Islamic Studies*, Vol. 78, pp. 109-144. [In Persian]
- Qomi, Ali ibn Ibrahim [attributed] (1984), *commentary*, by Seyyed Tayyeb Mousavi Jazayeri, Qom: Dar al-Katab, third edition. [In Persian]
- Rad, Ali, Azizi, Saeed (2019), Analysis of the discourse of Mahdism, in the hadiths of Hasan ibn Mahboob, *Intezar Mo'uoud*, vol. 70, pp. 33-58. [In Persian]
- Razavi, Rasool (2007). Theology of Kufa and writings about Mahdism, *Mashreq Mououd*, S. 1, Vol. 1, pp. 73-80. [In Persian]
- Rifa'i, Abdul Jabbar (1992), *Ma'ajm Ma Keteb an al-Rasul va Ahl al-Bayt*,

- peace be upon them*, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Printing and Publishing Organization, first edition. [In Persian]
- Sadabadi, Obaidullah bin Abdullah (1993), *al-Muqnaq fi al-Umamah*, by *Shakir Sheba*, Qom: Al-Nashar al-Islami Publishing House, first edition. [In Persian]
- Seyyed Morteza, Ali bin Hossein Mousavi (1998), *Tanziyeh al-Anbiya, peace be upon them*, Qom: Dar al-Sharif al-Razi, first edition. [In Persian]
- Seyyed Mortaza, Ali bin Hossein Mousavi (1985), *Rasaila al-Sharif al-Mortaza, with the efforts of Seyyed Mahdi Rajaei*, Qom: Dar al-Qur'an al-Karim. [In Persian]
- Sistani, Seyyed Mohammad Reza (2015), *Qabsat Man Alam al-Rijal, by the efforts of Seyyed Mohammad Beka*, Beirut: Dar al-Morukh al-Arabi. [In Arabic]
- Shashi, Haitham bin Kalib (1989), *al-Musnad, by the efforts of Mahfuz al-Rahman Zainullah, Madinah Munavarah: Al-Uloom and Al-Hakam Library*, first edition. [In Persian]
- Shajari, Yahya bin Hossein bin Ismail bin Zayd Hasani Jarjani known as Al-Murshid Ballah (2008), *al-Mali al-Athnainiyyah, by Abdullah bin Hamoud Uzi, Sana'a: Imam Zayd bin Ali (A.S.) Foundation*. [In Persian]
- Sadouq, Muhammad bin Ali (1983), *Al-Khasal, by Ali Akbar Ghafari*, Qom: Jamia Modaresin, first edition. [In Persian]
- Sadouq, Mohammad Bin Ali (1999), *Ayoun Akhbar al-Reza*, Tehran: Jahan Publications, first edition. [In Persian]
- Sadouq, Muhammad Bin Ali (2006), *The Causes of Sharia*, Qom: Bookstore of Davari, first edition. [In Persian]
- Sadouq, Muhammad bin Ali (2016). *Kamal al-Din and Tammam al-Neema*, by Ali Akbar Ghafari, Tehran: Islamia, second edition. [In Persian]
- Sadouq, Muhammad Bin Ali (1992), *Kitab Man La Yahzara al-Faqih*, Qom: Islamic Publications Office affiliated with the Qom Seminary Teachers Association, second edition. [In Persian]
- Sadouq, Muhammad bin Ali (1993), *Imamate Beliefs*, Qom: Sheikh Mofid Congress, second edition. [In Persian]
- Sheikh Mofid and Mu'tazila, (1992), *Hoza*, No. 54, pp. 159-191. [In Persian]
- Safari Forushani, Nematullah (2001), *ğolov, under the supervision of Ali Akbar Rashad, The Encyclopedia of Imam Ali (AS)*, Tehran: Publishing Center of Islamic Culture and Thought Research Institute, first edition. [In Persian]
- Safari Forushani, Nematullah (2006), Hossein Ibn Abd al-Wahhab and Ayun Al-Mujazat, *Hadith Science*, Vol. 42, pp. 156-168. [In Persian]

- Tavousi Masrour, Saeed, Jafarian, Rasool (2017), "*Researching the scientific life of Abu al-Abbas Najashi and investigating his credibility*", Kitab Qayim, Vol. 19, pp. 339-366. [In Persian]
- Tabatabai Yazdi, Seyyed Abdul Aziz (2006), "*Bibliography of Selected Works of Sunni Scholars About Imam Mahdi (A.S.): Not Famous or Nonexistent Works*", translated by Hamid Salim Gandomi, Safinah, Q3, No. 11, p. 77- 88. [In Persian]
- Tabari, Muhammad Bin Jarir (2008), *History, by the efforts of Muhammad Abu Al-Fazl Ibrahim*, Beirut: Dar al-Tarath. [In Arabic]
- Tabari, Muhammad Bin Jarir (1992), *Jame Al Bayan (Tafsir)*, Beirut: Dar al-Marafah. [In Arabic]
- Tabasi, Muhammad Jafar (1999), *The Shiite Rulers in Asanid Sunnah*, Qom: Al-Maarif Islamic Foundation. [In Persian]
- Tousi, Abu Jafar Muhammad ibn Hasan (1986), *Tahhib al-Ahkam, by Seyyed Hasan Mousavi Khorsan*, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiyyah. [In Persian]
- Tousi, Abu Jafar Muhammad ibn Hasan (1993), *Al-Mali*, Qom: Dar al-Taqfah.
- Tousi, Muhammad ibn Hasan (1986), *Al-Shafi fi al-Imamah, with the efforts of Fazel Hosseini Milani*, Tehran: Al-Sadegh Institute (AS). [In Persian]
- Tusi, Muhammad bin Hasan (1990), *Al-Aqeed al-Jaafariyya*, Qom: Daftar Tablighat, first edition. [In Persian]
- Tousi, Muhammad bin Hasan (2003), *Takhis al-Shafi*, Qom: Mohibin, first edition. [In Persian]
- Tousi, Muhammad ibn Hasan (1991), *Misbah al-Mutahjad and Salah al-Mutabd*, Beirut: *Fiqh al-Shi'a Foundation*. [In Arabic]
- Tousi, Muhammad ibn Hasan (1993), *Kitab al-Khalaf, with the efforts of Seyyed Ali Khorasani, Seyyed Javad Shahrastani and Mahdi Taha Najaf*, Qom: Al-Nashar al-Islami Publishing House. [In Persian]
- Tousi, Muhammad bin Hasan (1993), *Al-Rashay al-Ashhar*, Qom: Jamia Modaresin, second edition. [In Persian]
- Tusi, Muhammad ibn Hasan (1999), *list of books of the Shia and their principles and the names of the scholars and companions of the principles*, Qom: Al-Muhaqq al-Tabataba'i school, first edition. [In Persian]
- Tusi, Muhammad bin Hasan (2003), *Al-Ghaibah*, Qom: Al-Ma'arif Islamic Foundation, third edition. [In Persian]
- Tousi, Muhammad bin Hasan (2006), *Rijal, with the efforts of Javad Qayyumi Isfahani, Jemaah al-Madrasin fi al-Hawza al-Alamiya Baqm*, Qom: Al-Nashar al-Islami Publishing House, third edition. [In Persian]

- Tirmedhi, Muhammad Bin Eisa (1998), *Sunan, by the efforts of Bashar Awad Ma'rouf*, Beirut: Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
- Uzi, Abdullah bin Hammoud (2001), *Baghiyyah al-Talib fi translations of Rizal Amali Abi Talib*, in: Abu Talib Haruni, Taysir al-Mutaleb fi Amali Abi Talib, arranged by Jafar bin Ahmad bin Abd al-Salam Bahluli Yamani, with the efforts of Abdullah bin Hammoud Uzi, Sana'a: Imam Zayd bin Ali (AS) al-Thaqafiyya Foundation. [In Persian]
- Yaqut Hamavi (1993), *Ma'jam al-Adaba*, by Ehsan Abbas, Beirut: Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
- Yazdani Ahmadabadi, Ali (2017), An Introduction to the Essence and Why of Mahdism in Zaidiyyah, *Mashreq Mo'oud*, Vol. 2/45, pp. 513-528. [In Persian]
- Zakeri, Mohammad Taqi (2017), *Shalmaghani's cultural-political life from perseverance to perversion*, Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture. 270. [In Persian]
- Zadosh, Mohammad Reza (2011), *Rojat*, Mah Din book, Vol. 62, pp. 72-81. [In Persian]

استناد به این مقاله: طاووسی مسرور، سعید، پاکروان، مهدیه، سالاریان، زهرا. (۱۴۰۲). گونه‌شناسی آثار امامیه در حوزه مهدویت تا قرن پنجم هجری قمری (بر اساس سنجه‌های موضوع، مذهب و دوره زمانی). پژوهشنامه کلام تطبیقی شیعه، ۴ (۷)، ۳۷-۹۶. DOI: 10.22054/jcst.2024.76477.1138

Biannual Journal of Research in Shi'a Comparative Theology is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.